

Betűkbe zárt világ

- poszt-literalitás az irodalomelméletben

1999. ősz

Tartalom

Bevezetés.....	3
a) Miért az irodalom?.....	3
b) a vizsgálat tárgya.....	4
c) a felelősség.....	6
d) arról, ami elmarad.....	7
I. Az írásbeliség kora.....	7
1. Homérosz és Platón.....	7
a) Homérosz a tanító.....	8
b) a homéroszi nyelv.....	8
c) Platón, az írástudó.....	9
d) az írás mássága.....	9
e) Platón a költők ellen.....	10
f) a racionalitás felé.....	10
2. Az újkor hajnala.....	10
a) a megtalált módszer.....	11
b) intellektuális réteg és hatalom.....	11
c) fogalmiság, racionalizálás.....	11
d) az újkor felé – az írásbeliség elterjedése „mélységben, területben”.....	11
e) az újkor prófétája.....	12
3. A XX. század kezdete.....	12
a) az írásbeliség válsága.....	12
b) vakság és aforizmák.....	13
c) a megismerés kritikája.....	13
d) a szubjektum kritikája.....	14
e) nyelvkritika.....	14
f) a nem-irodalmi műveltség programja.....	14
g) a posztmodern olvasat.....	15
II. Poszt-literalitás és irodalomelmélet.....	15
a) individualitás és szerzőség.....	16
b) Thienemann.....	17
c) szerzőt csinálni.....	17
d) szerző és olvasó halála.....	18
e) a (fizikai) mű-szöveg halála.....	18
f) multivokalitás, intertextualitás.....	19
g) közönség, szöveg- és írószerepek.....	19
h) halhatatlanság.....	20
i) kánon.....	20
j) a háló metafora.....	21
k) rajongó olvasás.....	21
l) halálok.....	21
m) jelölés, konceptualitás, szöveg.....	22
n) az instabil szöveg.....	22

o) hálóról megint.....	23
p) cél nélkül.....	23
q) befogadás, áramló szöveg és linearitás.....	24
r) ez csak szöveg.....	24
s) a helyes olvasat mítosza.....	24
t) linearitás, tér, idő.....	24
u) mimézis.....	25
III. Beszédszerűség.....	25
1. Beszéd és nyelv.....	25
a) Vannak-e nyelvek?.....	26
2. A nyelv, amikor beszélnek.....	27
a) a beszélt nyelv felfedezése.....	27
b) retoricitás és irodalom.....	28
c) az irodalom, mint beszéd.....	29
IV. Képszerűség.....	30
1. Kép és nyelv.....	30
a) kép és írás.....	30
b) kép és beszéd.....	30
c) trópus és kép.....	31
d) a metafora (kiemelt jelentősége).....	32
2. Kép és irodalom.....	33
a) metafora és filozófiai diskurzus.....	33
b) metafora és irodalomtudomány.....	34
c) a kép rögzíthetősége.....	35
d) metaforikusság az irodalomban.....	35
e) folytatás.....	36
V. Szövegek hálójában.....	37
1. Az intertextualitás.....	37
a) kötve.....	37
b) szerző és mű együtt hal.....	37
c) a szöveg léte.....	38
d) a narratíva ellen.....	38
e) hagyomány és intertextualitás.....	38
f) folytatás.....	39
g) a dehistorizáló mozzanat.....	40
2. Bahtyin.....	40
a) a beszélt nyelv és a másik.....	40
b) mondat és megnyilatkozás.....	41
c) a szó.....	41
d) irodalom és valóság.....	42
e) a válasz.....	43
3. Az individualitás újfajta modellje felé.....	43
a) valaki meghal.....	43
b) valaki születik.....	44
VI. Felhasznált művek jegyzéke.....	45

BEVEZETÉS

a) Miért az irodalom?

Saját léptékével mérve nagyon is hosszú útján, a nyelv művészete végigkísérte az embert. Követte világának változásait szellemi, társadalmi és technikai értelemben egyaránt. A költészet, az irodalom, a szó művészetének vizsgálata különböző formában, de általában összekapcsolódott az ember vizsgálatával.

A történelem rövidebb-hosszabb korszakaiban a legkülönbözőbb szerepek jutottak az irodalomnak, a legkülönbözőbbeket tulajdonították neki. Volt a tudásmegőrzés, a hagyományozás és a nevelés eszköze, a hatalom egyik leghatékonyabb fegyvere, szórakoztatás és öncél. Bármilyen szerep is jutott neki, a lehetőségeit mindegyikben meghatározta a legtágabb értelemben vett kommunikációs forma, a közeg, amely az irodalmi mű tulajdonképpeni létezési tere volt. Máshogy tudta betölteni akár a nevelés akár a szórakoztatás szerepét egy ének, másképp egy hosszan szavalt eposz, megint másként egy nyomtatott regény. A kommunikációs közeg alakulásainak sorát a XIX. közepe óta olyan változás töri meg ismét, amelynek hatása csak egy régi „forradalommal” az írásbeliség elterjedésével mérhető. Nem véletlen ez a párhuzam: nincs ugyanis más, hasonló folyamat, amelyről fogalmaink lehetnek, és amelynek analógiájára vizsgálhatjuk a mostani változást.¹

Az irodalom történeti útján valószínűleg nem kellett sokáig várni arra, hogy megjelenjen az irodalom és gondolkodás – ha tetszik, filozófiai gondolkodás – közötti szoros kapcsolat. Irodalom és bölcsélet szorosan egymásra utalt. Nem csupán ötletadó forrásként vagy legitimáló szerepben *szolgált* az irodalom, hanem keretet is nyújtott a gondolkodás számára, így nyugodtan mondhatjuk, az irodalom a filozófiai, a világról való gondolkodás egyik első számú tere volt már a kezdetektől.

Irodalom és bölcsélet egymásra utaltságának sajátos, bizonyos értelemben nagyon is új megnyilvánulása az a szoros *viszony*, amely az irodalomtudomány és filozófia között napjainkban jellemző, és amely mindkettőnek arculatát meghatározza.

Az egymásra találásnak okait sokfelé kereshetjük. Nyilvánvaló, hogy az irodalomról való intézményesült, tudományos gondolkodás sem hagyhatja figyelmen kívül azt a bölcséleti sajátosságot, amely nélkül irodalom nem is létezhet. Van azonban még egy tényező, egy a közelmúltban a másik oldalon, a filozófia háza táján zajlott változás, amely közelebb hozta a filozófiát az irodalomhoz, mint eddig bármikor. A modern és főleg a modernség utáni filozófia egyik legfontosabb jegye az a tudatosság, hogy a filozófiát (is) mint értelemadó tevékenységet tekinti – a *sense giving*, *Sinngebung* kifejezések értelmében –, illetve, hogy a filozófia lesz az értelemadás mechanizmusaival foglalkozó meta szintű diskurzus. Korunkban a filozófia tehát logikusan az irodalomhoz és tudományához közeledik, mint az értelemadás vizsgálatának első számú, tradicionális közegéhez. Néha olyannyira szoros ez az új viszony, hogy utóbbi fogalmazza meg a filozófia kérdéseit, jelöli ki irányait. Érdekes ezt a napjainkra igen nagy jelentőségűvé vált elmozdulást is figyelembe venni; e nélkül nem is igazán érthető meg az irodalomtudomány elmúlt harminc évének története.

Az irodalomtudomány szerepe felértékelődött tehát a közelmúltban, olyannyira, hogy van vélemény, amely szerint „az irodalomkritika Angliában és Amerikában már felváltotta a filozófiát legfontosabb kulturális funkciója tekintetében – vagyis azon forrásként, melyből merítve a fiatalok a múlttól való különbözősüket leírják.”² Ezt az elmozdulást minden bizonnyal az irodalom sajátos, kettős érzékenysége tette lehetővé. Először is az irodalom átfogó bölcséleti igénye, amennyiben az összes, sőt az összes lehetséges emberi tapasztalat szolgál témájául, és amely tapasztalattal szemben az értelmezés igényével lép fel. Másodszor pedig, az irodalom lényegi sajátossága, hogy mint az

1 Lásd ehhez Nyíri (1998) bevezetése, illetve Nyíri (1998a)

2 Rorty szavait lásd: Culler (1997) 11. o.

említett értelmezés tere az érthetőség határait kutatja;³ önnön nyelvének folyamatos megújításával a nyelv és kifejezés határait tárja fel.

Az irodalom tehát a filozófiai vizsgálódás elsőszámú területeként, a diskurzus irányait alakító szerepben léphet fel. Az irodalom, konkrét irodalmi művek vizsgálata a filozófia kérdéseinek mélyére vezethet el; irodalomhoz való viszonyunk vizsgálata pedig léthez való viszonyunkat világítja meg. Bármilyen történeti folyamatot, az ember világhoz való viszonyának bármely fordulatát kutatjuk is, az irodalom vizsgálata nem csupán ésszerű, hanem szükséges is.

b) a vizsgálat tárgya

Napjainkban egyre nyilvánvalóbbá válik: a nyomtatott szöveg egyeduralma megrendült, és lassan elenyészik. Az írást immár történeti jelenségként vizsgáljuk, a történelmet pedig: mint amelyben az írás jelenlétének egy hosszú korszakon át lényegi, alakító szerepe volt. Ezt az időszakot, és a világról ez alatt alkotott képünket pedig – ez a legfontosabb felismerés – alapjaiban határozta meg az írás. Mivel lassan, hosszú évszázadok alatt az intézményesült tudás kommunikálásának eszköze az írott nyelv és a könyv lett, tudásunkat egyre jobban meghatározták a médium sajátosságai. Marshall McLuhan nevéhez kötődik az azóta oly sokszor idézett mondás: *The medium is the message*. McLuhan nagyhatású műveiben (*The Gutenberg Galaxy; Understanding Media*) a távíró, majd rádió és televízió elterjedése utáni kulturális változások szempontjából vizsgálta az írásbeliség sajátosságait. A tudomány, az irodalom, a jog mind az írásbeliség kognitív határai közé szorultak, midőn intézményesültek, és mindannyinak kommunikációja a könyvek által, írásban zajlott. Ami ezen a téren kívül esett, az írásbeliség azt is meghódította, amikor írásbeli diskurzusaiban tematizálta, vizsgálta, rendszerezte, írássá alakította át. Egy sok ezer éve jól-rosszul működő szóbeli világban megjelent az írás, és az elmúlt évezredek alatt gyökeresen megváltoztatta. Az alakulás folyamata ma is tart, ez már nyilvánvaló.

Az írásbeliség hegemoniája a XIX. közepe óta megtörőben van. Ez a változás csak a korábbi nagy váltással, az írásbeliség elterjedésével mérhető. Mint említettük, nem véletlen a párhuzam: két okból sem. Az egyik, hogy az írásbeliség háttérbe szorulását kezdetekben a távíró, a rá alapozott újságírás, majd pedig a rádió és televízió, a mozi okozták. Mindezek a médiumok sok tekintetben a *pre-literális* szóbeli kommunikáció sajátosságaival és funkcióival rendelkeztek – mindezt jogosnak tűnhet ismét az írásbeliség-szóbeliség egymás ellen ható jelenségeit keresnünk. Ebből kiindulva tűnhetett úgy sokáig, hogy eljött a „másodlagos szóbeliség” kora.⁴ Hogy ez talán túlságos leegyszerűsítés, az a számítógépek lehetővé tette elektronikus kommunikáció és a világméretű kommunikációs háló kialakulásával és forradalmi elterjedésével vált nyilvánvalóvá. A hipermédia megjelenése, amelyet tekinthetünk az írott szöveg visszavágásaként is,⁵ valószínűsítheti annak a lehetőségét, hogy a kommunikáció írásbelisége nem tűnik el, és az írásbeliségnek sok sajátossága továbbra is megőrzi gondolkodásunkat alakító pozícióját. A helyzet legalábbis sokkal összetettebb, mint elsőre gondolhattuk, így is érvényes marad azonban a megközelítésmód, mely szerint a „digitális szövegek kognitív minőségeinek a papíralapú szövegek kognitív minőségeivel történő összehasonlítása alkalmas módon indulhat ki egyfelől az írott nyelv és másfelől a beszélt nyelv bizonyos tulajdonságainak összehasonlításából.”⁶

A párhuzamot másik oldalról az indokolja: hogy gyakorlatilag nincs más, amelyhez fordulhatnánk. Ha nem is régi formájukban, de csak az írásbeli és szóbeli kommunikáció sajátosságaira alkalmazott fogalmainkkal írhatóak le – egyelőre talán csak jobb híján – az új médiumok.

3 lásd Culler (1997) 12. o.

4 Ong kifejezése, amely sok tekintetben ma már kevésbé tűnik olyan találónak

5 lásd Bolter (1991), p. 26.: "In fact, hypermedia is the revenge of text upon television." - nagy jelentőségű felismerés.

6 Nyíri (2000)

Nyilvánvaló, hogy az új kialakulása még tart, a folyamat közel sem ért a végére Felmerült viszont már az igény a változás megértésére. A még igazából ki sem alakult hipermédia teljes körű, fogalmi megragadása valóban lehetetlen, a vizsgálat azonban a fordulat eddigi történetének megértésével kezdődik, illetve a *réginek*, az írásbeliség, a könyvkultúra „lelepleződött” sajátosságainak feltárásával kell meginduljon.

Már Nietzsche felismerte, hogy a könyv és az írás inkább valamiféle kivétel, és nem a norma, amikor így fogalmazott: „Elfajzásnak nevezhetnénk, ha egy irodalom teljes egészében *olvasott irodalommá* vált: most azonban éppen egy ilyen elfajzás korában élünk...”⁷ Fel kell ismernünk ezt a tényt, ez az első lépés. Ezek után kell majd megnéznünk, miben is áll az „elfajzás”, mik azok a sajátosságok, amelyeket az írás és a könyv kényszerített az irodalomra; majd pedig ez a vizsgálódás vezethet minket párhuzamosan a változások jelenének elemző megismeréséhez.

Munkám nagyban ahhoz a filozófia paradigmához kíván igazodni, amelynek kidolgozását Nyíri Kristóf kezdte meg a múlt század utolsó évtizedében⁸ egyidejű, jobbra angolszász munkákra támaszkodva. Úttörő hipotézise szerint a XX. századi filozófia, Heidegger és Wittgenstein és a „huszadik század filozófiájának nem egy főalakja annak az új helyzetnek fogalmi értelmezésén dolgozott, amelynek során a nyomtatott könyvvel mint a kommunikáció uralkodó közegével szemben színre lépnek az elektromos és elektronikus médiumok.”⁹

Amennyiben Nyíri feltevését jogosnak ismerjük el, felmerül a kérdés, nem reagál-e az irodalom hasonlóképp érzékenyen a változásokra. Átfogó bölceleti igénye alátámasztja felvetésünk jogosságát, csakúgy, mint az érthetőség határait feltáró és az értelemadás nyelvjátékaiban játszott kiemelt jelentősége. Világos: az irodalmat létében érinti a kérdés.

Jelen tanulmányban azon feltevésemet igyekszem igazolni, mely szerint az – ismét csak a tágabban, a nyelvvel való művészi bánásmódként értett – irodalom érzékenyen reagált a változásokra, és ennek köszönhető, hogy századunkban az irodalom is hozzálátott saját évezredes metaforikájának felszámolásához.¹⁰ A folyamat gyakorlatilag már az irodalmi modernségben megindult – ahogy egyidejűleg Nietzschével a filozófiában –, kezdetben még az ijedség pátosának hangján, míg napjainkra egyre radikálisabban, gyakran immár diadalittasan zajlik a felszámolás.

Az irodalmi vizsgálatot egy rövid bevezetés kell megelőzze, amelyben áttekintjük az írásbeliség történeti útját. Itt ismét nem lehet teljességre törekvő az elemzés, az érdeklődő azonban jól tájékozódhat az igen bőséges szakirodalomban. Jelen dolgozatban három reprezentatív ponton szeretném ismertetni az írásbeliség történeti szerepét. Erre a második fejezetben kerül sor.

A harmadik fejezetben a változások irodalomelméleti vonatkozásairól lesz szó. Tulajdonképpen meglepetésre is alapot szolgáltatott az a felismerés, hogy a hipertext leírására mennyire alkalmasak a kortárs irodalomelmélet fogalmai. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy megérthető a kapcsolat, ha a legutóbbi harminc év irodalomelmélete, és kivált a poszt-strukturalizmus egyik fő szellemi forrásaként a nyomtatott könyv és a hierarchikus gondolkodás irányában érzett elégedetlenséget tekintjük.¹¹ Ennek részletes áttekintése a dolgozat egyik elsődleges célja.

A nyelvhasználat beszédszerűsége a negyedik fejezet témája. Az írott nyelvvel szembeállított beszéd. A két kommunikációs közeg lényegi különbségei szükségszerűen más nyelvszemléletet, más filozófiát és más irodalmat implicálnak. A beszéd alapjaiban másfajta viszonyt épít ember és valóság között. Azzal hogy az írás megszűnik kizárólagos közegnek lenni, a tudományos és irodalmi nyelvhasználatba ismét felerősödik a beszélt nyelv regisztereinek szerepe, lényegileg alakul át mindkettő.

7 Nietzsche: *A görög irodalom története* in: Nyíri (1998) 21. o.

8 lásd Nyíri (1998) bevezetése

9 lásd Nyíri (1998a)

10 ahogy azt Nyíri Kristóf a filozófia vonatkozásában állítja: Nyíri (1998) 16. o.

11 lásd: Landow (1994) előszava

A kommunikáció képi eszközei szintén másodlagos szerepbe szorultak az írás egyeduralmának századai alatt. A képi és metaforikus illusztráció sajátosságaival, íráshoz való viszonyával illetve a képi megragadás gondolkodásbeli és nyelvi struktúráival foglalkozik az ötödik fejezet. Ennek tárgyalása napjainkban egyre fontosabb, hiszen a kép éppen csak megkezdte hódító útját a kommunikáció világában.

Végül a hatodik fejezet azt vizsgálja, mi tarthatta fenn az autonóm irodalmi szöveg mítoszát sok száz éven át. Ugyanitt kíséreljük meg összegezni azokat a tényezőket, amelyek meghatározhatják a szöveg új státuszát, immár egy egységes szöveguniverzumban, ahol minden elem csak más elemekhez való viszonyával együtt értelmezhető. Megvizsgáljuk, hol lehet helye az individuumnak ebben a szöveg-univerzumban, hogyan írható le jelenlétének új modellje az irodalmi folyamatban

c) a felelősség

Vizsgálódásunk – reményeink szerint – kettős haszonnal járhat. Először is segíthet megérteni azokat az irodalmi folyamatokat, amelyek a XIX. század vége óta kitartóan számolják fel az irodalom legállandóbbnak vélt mítoszait is. Kétség kívül nem is kevés sikerrel, hisz ma már az irodalom halálát bejelentő hang sem teljesen hiteltelen. Alvin Kernan, aki *The Death of Literature* címmel írt tanulmánykötetet, kiváló érzékkel mutat rá a felszámolás legkülönbözőbb területeire, és ami figyelemreméltó, Kernan is felhívja rá a figyelmet, hogy ez a folyamat párhuzamos „a könyv-olvasási képességek, az írásbeliség” visszaszorulásával, illetve azzal, hogy a „film, a televízió, a számítógép képernyője felváltották a nyomtatott könyvet, mint a szórakozás és tudásszerzés leghatékonyabb forrását.”¹² Meglátása szerint hagyományos irodalomszemléletünket mind belső feszültségek (a romantikus irodalom és szerző felfogás kritikája), mint külső támadások (baloldaltól a polgári, elitista irodalom ellen) fokozatosan ellehetetlenítették. Ezzel szemben az úgynevezett „*irodalmi aktivitás*” soha nem tapasztalat virágkorát éli szerte a világ egyetemein és tudományos műhelyeiben. Felmerül tehát a kérdés, milyen terei maradnak az egyre erősödő irodalmi aktivitásnak, ha az irodalom hagyományos terei beszűkülnek, ha a számunkra korábban adott irodalom végleges halált hal.

Másodszor pedig reméljük, hogy az irodalomnak, mint a nyelv és bölcsélet egyik elsődleges életterének vizsgálata komoly sikereket hozhat a fordított irányú vizsgálódás számára. Ha azt kutatjuk, hogyan próbálta az ember értelmezni saját világának változásait, és ha éppen ezeket a változásokat akarjuk végül megérteni, kétség kívül sokat meríthetünk az irodalmi praxis tapasztalataiból

Mindezek után talán jogos lehet harmadik, titkos reményünk, hogy sikerül olyan fogalmi áttekintést nyújtani, amely kiindulópontja lehet későbbi, immár az új kommunikációs médiumok világát elemző vizsgálódásoknak. Reméljük, ez segíthet megismerni a nyelv művészetének mai esélyeit, lehetőségeit is.

Hogy a mindenkor irodalomtudománynak elsődleges feladata ilyen segítségnyújtás, az a tudományos felelősség kettős jellegéből nyilvánvalóan adódik. Mert először is felelős a jövővel szemben, amennyiben feladata segítséget adni ahhoz, hogy az eljövendő nemzedék minél hatékonyabban tudja megérteni, megragadni saját világát. Másodszor felelős önmagával szemben, amennyiben meg kell kísérelje saját maga átsegítését az *ifjabb világba*. Ez az egyetlen út, amely fenntarthatja a párbeszédet a tudomány és a társadalmi valóság egyéb szférái között, amely segíthet elkerülni munkanélküli vagy csalódott tudósok nagyszámú jelenlétét a tudományos közéletben. A sikeres átmentést az irodalomtudomány is csak önmaga folyamatos megújításával érheti el.

Reméljük a hipertext világával, nem történik ismét az, ami a filmművészetrel történt. Az irodalomtudomány felelőssége minden bizonnyal nagy abban, hogy hiába múlt el immár száz éves a mozi, a filmtudomány, filmelmélet máig sem érthette el tudományos autonómia rangját.¹³ Hogy a hipertext és az Internet világával ez másként lesz, sejthető, hiszen az ezek jelentette „fenyegetés” is

¹² Kernan (1990) 9.

¹³ A filmelmélet máig jobbára csak az irodalomelmélet rész tudományaként tudott kibontakozni.

sokkal nagyobb a hagyományos bölcsészettudományokra és irodalomra nézve.

d) arról, ami elmarad

*Az egyik médiumot a másik eszközeivel kutatni: ez volna tehát az új bölcsészettudományok főadata.*¹⁴ Ez az átmeneti kényszer lehet az ideiglenes mentség, amiért annak ellenére, hogy a nyelv alapjaiig ható változásokról szól ez a dolgozat, a legtöbb tekintetben mégsem merít a változások tapasztalataiból. Mert ugyan miért ne állhatnának itt is jelöletlen idézetek, miért ne hullhatna darabjaira e szöveg vagy éppen miért ne lenhetne egyetlen hosszú elbeszélő mondat. Hacsak persze azért nem, mert olyannyira erős a tudományos nyelv kényszere. Vagy miért ne lehetne e dolgozat hipertext, hacsak nem azért, mert e sorok írója annak világában járatlanabb.

Így hát elmarad a kísérlet, amelyben új tudományos nyelv születik, sőt a régi sem dől önmaga alapjaira. Annak ellenére elmarad, hogy jelen szöveg hálózatba kapcsolt szövegszerkesztőn készült, és ez minden bizonnyal nyomokat is hagyott rajta.

I. Az írásbeliség kora

Lassan az írásbeliség történeti sajátosságait feldolgozó szakirodalom is tengernyi méretű. Az élet számos területén nyilvánvalóvá vált, mi módon és milyen mértékben hatott az írásbeliség és a könyv. Ennek most rövid összefoglalására se igen van mód, ezért három kiemelt ponton szeretném bemutatni azokat a változásokat, amelyeket az írásbeliség elterjedése magával hozott.

Először az ókori görögség világában zajlott korai változásokat vesszük szemügyre: Homérosz és a *pre-literális* szóbeliség szerepét majd a Platóni fordulatot. Ezek után az írás kora újkori elterjedéséről, társadalomformáló erejéről és a változást lehetővé tevő középkori alapokról esik szó. Végül azokat a változásokat kell áttekintsük, amelyek a múlt század közepétől a kommunikációs technikák forradalmi változásával egyidőben megindultak.

1. Homérosz és Platón

Mint arra Eric Havelock, a kiváló klasszika-filológus rámutatott, Platón kommunikációs forradalom közepette élt. Az ő korára, a Kr. e. V. századra terjedt el és lett természetes kommunikációs közeggé az írás annyira, hogy lehetővé vált egy immár írásbelinek nevezhető kultúra megszületése, önálló forradalmian új filozófiával, új – a tulajdonképpen, mai fogalmaink szerint vett – irodalommal. Ezt megelőzően a görögség számára az élő beszéd hordozta a tudást, a költészetet, a szavak esztétikumát. A elsődleges szóbeliség évszázadairól leginkább Homérosz művei által alkothatunk képet.

A homéroszi eposzok két sajátosságát kell most felidézni. Az egyik a társadalmi tudás hagyományozásában játszott szerepe, a másik pedig a műfajt szóbeliségéből eredően meghatározó stilisztikai és fogalmi sajátosságok jelentősége.

14 Nyíri (1996)

a) Homérosz a tanító

Ma az irodalomtudomány elsősorban esztétikai vizsgálódások tárgyiként tekint a Homéroszi művekre, nem volt azonban ez mindig így; van más lehetőség is: úgy látni az eposzokat, ahogy azokat az ókoriak ismerték, akik Homéroszt „inkább tanító szerzőnek, görögön tanítómesterének tekintették.”¹⁵

Arisztophanész így ír erről:

„Hisz akár nézd,
kezdetől fogva mi üdvös volt a nagy költők befolyása.
Orpheus ünnepeket rendele, lám, s megtiltott emberöléstől;
Musaeos nyavalyát orvoslani és jóslani, Hésiodos meg
Földet munkálni taníta, vetést, aratást; Míg ősi Homéros
Mivel érdemelé isten hírét, mint hogy csatarendbe, vitézül
Küzdeni, fegyverkezni taníta?”¹⁶

Nyilvánvaló, egy fejlett társadalmi szervezettel, államisággal rendelkező kultúrának is meg kell oldania a felhalmozott tudás, viselkedési normák, a jog vagy akár a vallási szertartások rendjének átörökítését. Írás híján az ókori Görögországban ezt a szerepet a szóbeli hagyományozás, például a ma homéroszi eposzokként ismert művek átörökítése töltötte be. Ilyen minőségükben „az Ószövetséghez hasonlóan, a homéroszi eposzok is a közösségi tudás összefoglalásának tekinthetők.”¹⁷

A földrajzi és egyéb felsorolások, viselkedési szabályok, gyakorlati útmutatások közül álljon itt most példaként egyetlen idézet, amelyben egy áldozati lakoma előkészületeinek leírását látjuk:

„És miután könyörögtek, hintvén árpadarát is,
hátrafeszítvén nyakát elvágták áldozatuknak,
megnyúzták, combját szétszelték, hájba takarták,
kétréthajtva előbb és nyershúst rakva fölébe”

Figyeljük meg, hogy a szöveg egyértelműen leíró, az eljárás folyamatait lépésekben, elvégzésük közben ábrázolja, nem pedig elemezve, magyarázva, kommentárokba ágyazva írja elő a szertartás elvégzésének módját.

Fontos, hogy jól emlékezetünkbe vessük azt a szerepet, amely az ókorban a ma jobbra irodalmi művekként kezelt eposzokra, mint „törzsi enciklopédiákra”¹⁸ hárult.

b) a homéroszi nyelv

Hosszabb szövegek megjegyzése és előadása, a tudás közlése a szóbeliség keretein belül csak bizonyos sajátos szerkesztettség mellett vált lehetővé. A homéroszi kérdés XX. századi kutatása és kivált Millman Parry úttörő munkássága a múlt század első felében nyilvánvalóvá tették: a szóban előadott eposzok nem egységes, állandó szövegek melyeket az előadó egészében memorizált, hanem bizonyos „formulákra” épülnek, olyan szócsoportokra, amelyek használatát metrikai feltételek segítik, illetve szabályozzák. Ez a metrikai szabályozottság azonban természetes módon sajátos

15 Havelock Xenophanészre, Hérakleitoszra utal, és így tekintett Homéroszra természetesen Platón is, pontosabban éppen ebből a szerepből próbálta kizárni. Lásd Havelock: *A görög igazságosság fogalom...* in Nyíri (1998) 60. o.

16 Békák 1030-1036 sor.

17 Lásd bővebben: Nyíri (1994) 19. o.

18 Havelock találó kifejezése

szerkezetet kényszerít a gondolati tartalmakra is. Az orális kultúrákban lényegesen nagyobb a jelentősége a tágabb értelemben vett formuláknak, akár a mindennapi beszédben is – legyen szó szólásokról, bevett idiómákról, vagy vallásos szövegek idézéséről – ahol, lévén sokkal elterjedtebbek a közösségben, gyakori használatuk folytán lényegesen több gondolati tartalmat képesek kifejezni, mint egy *egyszeri*, meg nem ismételt írott mondat. Azonban ez a közölt „lényeges gondolat” nem a megvilágítás alanya, valamilyen nyílt megjelenési forma, hanem egyfajta fiktív egész, amely túlnyomórészt a tudatalattiban áll össze.”¹⁹ Sokkal több tehát annál, mint ami konceptuális fogalmainkkal megragadható.

c) Platón, az írástudó

Platón korára terjedt el az írásbeliség annyira, hogy immár az írásbeli görög kultúra megszületéséről beszélhetünk. Platón maga írásban üzte a filozofálást, közel azonban még a szóbeliség világához, gyakran dialógusokban mímelte a párbeszédet eleven stílusát. Több ez azonban egy egyszerű eszközváltásnál. Mint Havelock *Preface to Plato* című munkájában rámutatott, az írás Platón számára nem pusztán a filozófiai kifejtés új közege volt, ellenkezőleg, az írás, az írásbeliség tapasztalata a platonizmus tulajdonképpeni *forrását* jelentette.

A beszélt nyelv közvetlenségén túlmegegy az írás, a beszéd hangjainak fonetikus megkülönböztetése és leírása elvonatkozottatta a jelentést a hangtól, s a hangot addigi akusztikai benyomásból vizuális élménnyé, vizuális szabályrendszerre alakította. Ezzel az írás olyan távolságot tett lehetővé mind önmagától mind az írásban vizsgált, immár objektumként tekintett tárgytól, hogy lehetővé vált olyan absztrakt terminusok használata, mint *igazságosság*, *szépség*, *jóság*, melyeket a Homérosz-kori görög nyelv egyáltalán nem ismert. „Platón kommunikációs forradalom közepette élt... A Platón által ajánlott tanítás-nevelés ... az elvont ideák tartományába vezet – olyan fogalmak tartományába, amelyek az érzékek számára nem, csakis a gondolkodás számára hozzáférhetők. És itt lényeges észrevennünk, hogy az absztrakt terminusokat éppenséggel az írás szintaxisa teremti; s az írott nyelv kelti azt a benyomást, hogy minden szó alapvetően egyféleképpen bír jelentéssel, tudniillik azáltal, hogy *jelöl* valamit. Annak a valaminek, ha absztrakt terminusokról volt szó, absztrakt tárgyakkal kellett lenniök: imígyen születtek a platóni *ideák*.”²⁰

d) az írás mássága

Az írásban eltűnik a metrikusság, a szavak kapcsolata immár „prózaikusabb”, láthatóbbá válnak szintaktikai kapcsolataik, áttekinthetőbb szövegstruktúrákban lehetővé válik a didaktikus állítások nagyfokú absztrakciója, lehetővé ok-okozati összefüggések megjelenítése, az ilyen összefüggésekre utaló határozók, igék használatával, illetve az azóta is rengeteg problémát okozó kopula új értelmű használatával, amelyet a fizikai vagy időbeli jelenlét, az aktivitás konnotációitól amennyire csak lehet megfosztottak.²¹

A kizárólag szóbeli, beszélt nyelvhasználat alkalmatlan arra, hogy ilyen elvont gondolkodást lehetővé tegyen. A természetes nyelv a használatban él, szintakszisa beszédaktusok végrehajtására irányul,²² „a szóbeli megnyilatkozás világa jellemzően a diskurzus világa, a diskurzusban az egyik megnyilatkozás előidézi egy másikat, az megint egy másikat és így tovább. A jelentés a diskurzusfolyamatban bontakozik ki”, azonban az írott szövegre már más igaz, hiszen „amennyiben a szöveg statikus, rögzített, „kívülálló”, nem megnyilatkozásnak, hanem vizuális konstrukciónak számít. A szöveg kizárólag élő személy elméjében létező és működő kód által tehető megnyilatkozássá... A szövegek csak annyiban bírnak jelentéssel, amennyiben extratextuális

19 lásd Ong: *Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése* in: Nyíri (1988) 49. o.

20 lásd Nyíri (2000)

21 bővebben lásd Havelock: in Nyíri (1998) 72. o.

22 mint az elsősorban J. L. Austin munkássága nyomán nyilvánvalóvá vált

elemekké alakítódnak át²³ Itt vagyunk tehát a Platón által megalapozott jelölés felfogásra és az elvont létezőkre épített filozófiai paradigmánál, amelyet az írásbeliség, az írás mint forma tett lehetővé és tartott fenn, s amely több mint kétezer éven át meghatározta gondolkodásunkat. Ez a paradigma akkor ingott meg végül, amikor az írás mellett ismét megjelenhettek más, alternatív kommunikációs eszközök.

e) Platón a költők ellen

Platón az *Államban* erőteljes támadást intéz a költők, különösen Homérosz és Hésziodosz ellen, mint akik alkalmatlanok a tudás átörökítése során megfelelő erkölcsi nevelést nyújtani. Az elmarasztalás, ami tulajdonképpen „vádirat a görög hagyomány és a görög nevelési rendszer ellen”,²⁴ akkor válik érthetővé, ha felidézzük, hogy a szóbeli epikus vagy drámai megjelenítésben nincs hely moralizáló narratíva számára. A konfliktushelyzetek inkább a szembenálló felek egymással ellentétes igényeiként jelennek meg, minden utólagos átmoralizálás, erkölcsi normák kritériumként való alkalmazása a művekre már csak utólagos, későbbi korokra jellemző erőszaktétel a szövegen.²⁵ Platón azonban többet várt el a költőktől, mint amit azok megtehettek. Amit ő akart, az csak az írás által kínált fogalmisággal volt megvalósítható; kérdés azonban, hogy ez immár maga is csak korlátolt fogalmiság, vagy pedig a megtalált norma. Annyi bizonyos, hogy a nagyon is problematikus költői szerepkör kérdésénél járunk, és láthatjuk ennek szoros kapcsolatát a jelhasználathoz kötött fogalmiság problémájával. Minderre még visszatérünk a későbbiekben.

f) a racionalitás felé

Az fonetikus írás görögthoni megszületésével és széleskörű elterjedésével a gondolkodás számára olyan objektíváló közeg született, amely lehetővé tette a gondolkodás objektumának távolságát és állandóságát. Ezzel született meg annak a lehetősége, hogy a filozófiai racionalitás a maga teljességében kibontakozzon. Ezzel vált lehetővé a – számunkra – klasszikus értelemben vett tudományosság, az évszázadokon át meghatározó irodalom-, történelem- és nyelvszemlélet.

Hajnal István az újkori racionalitás gyökerét szintén az írásban látta, ezek a gyökerek pedig az antik görögség koráig nyúlnak vissza: „Görög földön törhetett át először az íráson a közvetlen élet és gondolat. A természetes nyelvszerű gondolkodás és az írás ez egybeolvadása egy új, írásbeli gondolattechnika kialakulását jelentette. Az írás az ember külső-belső életét elevenen kíséri, objektíválja és ezzel megfigyelésre képessé teszi. Múltat és jelent, mind az egyéni, mind a közösségéletben, összekapcsolva, okszerű gondolkodásra ösztönöz, komplikált gondolatépítést tesz lehetővé. A racionalizmus kifejlődésének tulajdonképpeni gyakorlati alapja.”²⁶

2. Az újkor hajnala

Az írásbeliség kiteljesedésének szempontjából igen fontos volt a XII. század végével kezdődő, mintegy három évszázados időszak. Ekkor, terjedt el az írás, ekkor lett mind szélesebb rétegek számára eszköz és médium. Vizsgálódásunk szempontjából azért fontos erre az időszakra – rövid, történettudományi exkurzus keretében – kitekintenünk, hogy lássuk, az újkorral olyan kultúra születik, amely a legmélyebb alapjaiban az írásbeliségre épül. Az írás hordozza azt a racionalitást, ami kétség kívül az újkor legnagyobb alakító mítosza. Fontos hogy lássuk, hogyan határozza meg mindez

23 Ong: *A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta*, in: Nyíri (1998) 044.

24 lásd: Havelock in: Nyíri (1998) 103. o.

25 lásd: u. o. 78-79. o.

26 Hajnal (1993) 43. o.

az irodalom és az író szerepét a későbbi századokban.

a) a megtalált módszer

Hajnal István volt, aki felismerte, a történettudós számára milyen hallatlan jelentősége van az írásbeliség „térbeli és mélységbeli elterjedésének” ebben az időszakban, ha az újkor történetét akarja megérteni. *Az újkor történetéhez* írt, később nem publikált elméleti bevezetőjéből kiderül, hogy az írásban látta azt a történelmi elemet, amelynek vizsgálata segíthet megérteni a nyugati világ újkori történetét és történelmi fölényét más kultúrákkal szemben.

A racionalizálás erejét, a gondolat „meganyagosítását” lehetővé tevő írás történetének kutatása Hajnal szerint holisztikus vizsgálódást tesz lehetővé. Az írás nem „történeti tényező” abban az értelemben, hogy egy elem amely más hasonlókkal áll kölcsönhatásban. Mint írja, az élet egészének változásait kell vizsgáljuk „nem naivul, az egyik életág lökéseit a többire: hanem érzékeltetni akarjuk az élet apró tömeglépéseit.” – ez az igény az írásban olyan elemre talált, amely nem csak egyik a sok közül, hanem alapjaiban határozza meg mindegyiket. Hajnal így az írásbeliség szerepének vizsgálatát látta a történeti kutatás megfigyelendő alapjának.²⁷ „Mert nem az írás a mozgató, fejlesztő elem, önmagában; hanem az „írásképesség” az aminek történeti szerepe van. Azaz, amikor az írás valóban a szociológiai viszonyodás eszközévé válik.”²⁸

b) intellektuális réteg és hatalom

Az írás a hatalom gyakorlásának elengedhetetlen eszköze volt már régi korok óta. A hatalom intézményeit a középkorban is egy írástudó intellektuális réteg uralta, az akkor még teljes egészében klerikus hivatalnokság. A Római Birodalom bukása, majd pár hányattatott évszázad után a literátus papi réteg egysége jelentette és biztosította a nyugati kulturális egységét, amelynek tagjai nem csak valláshirdetéssel foglalkoztak, hanem a közösség irányításában is fontos szerepük volt.

c) fogalmiság, racionalizálás

Az intellektuális papi réteg hatalmi fölényét az írástudás biztosította. A kor egyetemén az oktatás törzsanyagát az írás és oklevél fogalmazásának oktatása jelentette, mivel a papi-hivatalnoki pálya „lényege az írásbeli fogalmazás funkcióiban állott: a jogi természetű oklevél fogalmazásában.” Állandó és egyre növekvő volt igény erre a rétegre, hiszen a racionális ügyvezetés elengedhetetlen feltétele volt a középkori állam fenntartásának. Ennek köszönhetően „az óriási szervezet, Európát felölelő intellektuális hálózat, szinte szociológiai kényszerűséggel kényszerítve volt arra, hogy az írásbeliséget növekvő mértékben fejlessze.”²⁹

d) az újkor felé – az írásbeliség elterjedése „mélységben, területben”

A folyamatos fejlődésnek köszönhető, hogy az írás túlnőtt a papi rétegen. A párizsi egyetem, a korabeli Európa oktatásának központja nem csupán pár száz kiemelkedő gondolkodót, a kor elitjét nevelte a teológiai fakultáson. Tömegével kerültek ki innen azok a fiatal klerikusok, akik szerte Európa messzi vidékeiről érkeztek, és az előkészítő fakultásokat elvégezve az udvari hivatalnoki pályára alkalmasan térhettek haza. Itt született az a könnyen olvasható és írható folyóírás, amely egész Európában elterjedt a XIII. század folyamán. A párizsi egyetem óriási üzeme volt az írásnak,

27 lásd Hajnal (1936)

28 Hajnal (1993) 34. o.

29 Hajnal (1936)

„a gyakorlati célú írásktatás központi tanítóhelye Európában”³⁰

Az írástudók számának növekedésével a folyamat egyre fokozódott, új egyetemek alakultak szerte Európában, az egyetemeken végzett fiatalok nagy számban hagyták el a papi pályát és szegődtek el hivatali állásba vagy éltek meg írás tanításából. A XIII. század végére Európa nyugati felén elterjedt a népnyelven való oklevelezés, ekkor jelent meg a papíros, felváltva a drága pergament, ekkor lett általánossá, hogy az írás, amit korábban csak egyetemeken, évek alatt lehetett magtanulni, most hónapok alatt és sokkal szélesebb réteg számára elsajátítható lett.

Az egyetemek vezető szerepe lassan megszűnik, csakúgy, mint a papi réteg kizárólagossága a hivatalokban, ahol a *clericus*-t felváltja a *clerc*, a művelt diák. A hivatalnoki réteg szekularizálódása az írás szekularizálódásának eredménye volt.

A „kései középkor” végén az írás teljesen elvesztette a vezető hivatalnok réteghez való kötöttségét, és a „polgári élet” számára is hozzáférhetővé vált.³¹ Ez a „hirtelen fokozódással elhatalmasodó írásbeliség kora.”³² „A nagy tömegek döntő bevonása az új érintkező, szervező hatása alá már a XIV. században megtörtént. A könyvnyomtatás feltalálása már csak zseniális alkalmazkodás volt a tömegfejlődéshez. S egyúttal új tempót diktált neki.”³³

Hajnal felfogása szerint az írás elterjedésével az írás nyújtotta racionalitás vált hozzáférhetővé a polgári életvitel számára, és ezzel indulhatott meg az a nagymérvű fejlődés, amely az újkori Európa berendezkedését kialakította. Az írás megjelent az üzleti ügymenetben, számlakönyvekben tervszerűvé, átláthatóvá téve azt. Ez Németalföld és Észak-Itália gazdasági fellendülésének, a kora kapitalista csírák megjelenésének időszaka, egyidőben az írás rohamos elterjedésével azokon a területeken. Az írás hordozta racionális gondolkodás hozzáférhetővé a laikus rétegek számára, megindulhatott a racionalizálódott polgári társadalom kialakulása. Az írás „anyagiassá objektiválva a gondolatot, komplikálódásra képessé teszi az embert; az emberi belsőt, s külsőt megragadva, szervezesebb, bonyolultabb, tervszerűbb összefogására képessé.”³⁴

Ennyiben magyarázná az írás szekularizálódása a Nyugati világ külön útját. Európában az írás kikerülhetett a különálló hivatalnoki elit kezéből, nem úgy mint az ókori Egyiptomban, vagy Kínában, Indiában. Európában ekkor, az írás „térbeli és mélységbeli” elterjedésével kezdődik a polgári életvitel mind teljesebb racionalizálódása, és ez talán az egyik legnagyobb lépés az újkori társadalom kialakulása felé.

e) az újkor prófétája

Látva, hogy az írás hordozta racionalitás voltaképpen magát az újkort jelentette, érthetővé válik, hogyan jutott az írás művészete olyan kiemelt szerephez az elmúlt századokban. Az irodalom számára ugyanazok voltak a felállított határok, mint amelyet az írás magának a korszaknak kijelölt. Az író volt a kiválasztott, aki a történelmi kor nyelvét beszélte, művei pedig magát a korszakot képviselték.

3. A XX. század kezdete

a) az írásbeliség válsága

A XIX. század második felére az írásbeliség komoly válságba került.³⁵ Az enciklopédikus remény,

30 u. o.

31 immár nem csak Itáliában, ahol már korábban is erős volt a laikus írás helyzete,

32 Hajnal (1936)

33 u. o.

34 Hajnal (1993) 33. o.

35 lásd Nyíri (1996)

mely a lehetséges emberi tudás teljességének leírását remélte, és amely reményt a könyv igazolt, ekkorra vált teljesen illuzórikussá. A válság elsősorban „az irodalmi anyag parttalan kiterjedésűvé válásában állt. A tizenhetedik és a korai tizennyolcadik századot még az egyértelmű szempontok által rendezett, összefüggő tudásegész lehetőségébe vetett hit jellemezte; mely hit a könyvnyomtatás által kialakított egységes fogalmi, kronológiai és osztályozásbeli keret háttére előtt jöhetett létre.”

A nyomtatott szövegek roppant áradatával egy időben az új rivális médiumok megjelenése, a táviró és a rá alapozott napilap gyorsan átfutható, illékony, mozaikszerű híreivel minden egységes perspektíva szétesését hozta el. Az egységesség lehetetlenné vált úgy az irodalomban, mint a könyvtudás bármely területén – történettudományban, filozófiában egyaránt. Megváltozott az íráshoz való viszony is. Ez a pár évtized az olvasás extenzívvé válásának kora, az emberek immár más mennyiségi szempontoknak kell eleget tegernek, mikor falják a betűket, akár könyvek tucatjait olvasva el évente. Ezt átmenetileg akár még az egységes perspektívába vetett hit is igazolhatta.

b) vakság és aforizmák

Az első jelentős gondolkodó, aki felismerte, hogy „az írott szövegek egységes világának mítosza halványulni kezdett”³⁶ Nietzsche volt. Nietzsche, aki az extenzív olvasással szemben az intenzívét, sőt, a régimódi hangos olvasást részesítette előnyben. Nietzsche, akinek látása rendkívül meggyengült, és ezért fennhangon gondolkozott, fogalmazott, rövid aforizmákat, néhány soros bekezdéseket írt. A gondolkodás számára mind jobban eltávolodott az írástól, hiszen több szempontból is egyre kevésbé volt megfelelő közeg a számára.

Nietzsche volt, aki felismerte, hogy hiábavaló vágy egységességbe, koherens képletbe kényszeríteni azt a világot, tudást, amit a szövegek közvetítenek. El kell fogadni több nézőpont érvényét, fel kell adni „a határozott jelentések és objektív igazságok eszméjét, a világ egységének és adottságának eszméjét magát. Nietzsche nemcsak a könyvműveltséget veti el – „mi modernnek”, mondja, megannyi „kétlábon járó enciklopédia” vagyunk – hanem egészen tudatosan elkerüli az *objektive Schriftsprache*, az „objektív írott nyelv” varázsát; olyan filozófiát hirdet, mely jellegzetes módon a grammatikában és a nyelvben fedezi föl a metafizikának, az „ész előítéletének” forrását, az előítéletnek, amely úgymond arra készlet minket, hogy „egységet, azonosságot, állandóságot, szubsztanciát” föltételezzünk; s a „régii fogalmi fikció” ellen érvel, „mely tiszta, ... időtlen, megismerő szubjektumot; tételezett”³⁷

c) a megismerés kritikája

„Szigorú értelemben egy alakuló világ nem „érthető”, nem „ismerhető meg”; „megismerés”, azaz régebbi és újabb tévedések összehasonlítása csupán akkor lehetséges, ha a megértő és a megismerő értelem már egy durván megalkotott világgal találkozik, melyet látszatokkal népesítettek be, és mindez meg is szilárdult, mert éppen ez a látszat tartotta fenn az életet”³⁸

„A látszat, ahogy én értem, a dolgok valóságos és egyetlen realitása, amelyre az összes létező predikátum vonatkozik, és amely még a viszonylag legjobban jellemezhető valamennyi, tehát egymásnak ellentmondó predikátumokkal is.”³⁹

„„Az ismeret ítélet!” [írja Kant] De az ítélet *hit*, hogy valami így meg így van! És *nem* ismeret!”

36 Nyíri (1995)

37 Nyíri (1996)

38 Nietzsche (1994) 71.

39 u. o. 70. o.

d) a szubjektum kritikája

„A „szellem”, *valami, ami gondolkodik*, ha egy mód van rá, az „abszolút megismerő szellem” koncepciója a hamis önmegfigyelés második levezetett következménye, amely a gondolkodásban hisz: itt először elképzelnék egy egyáltalán nem létező aktust, a „gondolkodást”, majd *másodszor* egy szubjektum-szubsztrátumot képzelnek el, amelyben a gondolkodás minden aktusa, és semmi egyéb találja meg eredetét; vagyis *mind a cselekvést, mind pedig a cselekvőt kitalálták.*”⁴⁰

„A *szubsztancia*-fogalom a *szubjektum*-fogalom következménye, és nem pedig fordítva.”⁴¹

e) nyelvkritika

„*Elemi megoldás*: hiszünk az észben, ezt azonban a *szürke fogalmak* filozófiája, a nyelv, a lehető legnaivabb előítéletek alapján építették föl.

A diszharmóniát és a problémákat csupán beleolvassuk a dolgokba, mert *csak* nyelvi formában gondolkodunk – ezért hiszünk az „ész” „örök igazságaiban” (pl. szubjektum, predikátum).

Már nem gondolkodunk, ha ezt nem nyelvi kényszer hatására tesszük, sőt e ponton jutunk el a kételyhez, hogy itt határát kellene látnunk.

Az értelmes gondolkodás séma szerinti interpretáció, amely sémát nem tudjuk eldobni.”⁴²

f) a nem-irodalmi műveltség programja

Nietzsche pontosan érzekelte, hogy korának műveltsége az irodalmiság és klasszikusság béklyóiba szorult. Ő valahol az irodalmiság eredetét, azt az újító erőt kereste, ami „klasszikusok” saját korának, és még korántsem irodalmi műveltségének volt a sajátja. Ezért fordult a görög irodalom felé.

Nietzsche egyfajta nem-irodalmi műveltség programjának kidolgozásába kezdett, amely szembefordul az *olvasott* irodalom képével, és „a nyelvvel való művészi bánásmódot” új viszonyba állítja az emberrel. Nietzsche kárhoztatja korának szemléletét, amely úgy tekint a görög irodalom remekműveire, mintha „olvasóknak írták volna azokat”. Ez a klasszikusság szemléletmódja. „A mi szemléltünknek – írja Nietzsche – ezzel a félreértéssel, félreismeréssel kell *szembehelyezkednie*. Föl kell mutatnia a költészet, az alkalom és a publikum közötti köteléket, rá kell mutatnia a többi művészettel való – igen szoros – összefüggésre is: *ebből következik a nem-irodalmi műveltség képe.*”

Hogy ez a program nem maradt annyiban, bizonyítja például Robert Musil – a kitűnő Nietzsche ismerő – irodalmi munkássága, vagy Wittgenstein filozófiája⁴³. Lényeges pontokon Heidegger és Gadamer⁴⁴, és minden bizonnyal Derrida és Foucault munkáiban is a program megvalósulásának nyomait láthatjuk. Voltaképpen az irodalmi műveltség megrendülését éli meg a nyugati világ és tudomány immár egy évszázada.

40 u. o. 66. o.

41 u. o. 67. o.

42 u. o. 72. o.

43 lásd Nyíri (1996) illetve Nyíri(1995)

44 lásd például – éppen az idézett szöveghez kapcsolódva –, ahogy Gadamer az alkalmiság jelentőségét hangsúlyozza a művek befogadásában, in Gadamer (1984) 113. sk. o.

g) a posztmodern olvasat

Nietzsche – csakúgy, mint Freud – napjaink irodalomtudományában megkerülhetetlen gondolkodók. Ők azok, akikhez visszanyúlva a posztmodern filozófia és irodalmi gondolkodás önnön forrására ismert. Köszönhető ez annak, hogy „munkásságuk lehetővé tett egy posztmodern olvasatot, egy átfogó szellemi kiindulópontot,”⁴⁵ amely a posztmodernnek a valósághoz való viszonyát alapjaiban határozza meg.

A szemléletmód főbb sajátosságai: a szubjektum és objektum szembeállításának megkérdőjelezése; szembefordulás a szubsztanciális individuum-felfogással; a valóság nyelvi jelöltként való stabil megragadhatóságának tagadása – mindezeknek a posztmodern irodalomtudományban hallatlan jelentősége van. Fontos észrevennünk, hogy a szemléletmód változása nyelvkritikai alapokra épül, nyelvről alkotott elképzeléseink újragondolására késztet. Az irodalom számára létkérdés, hogy a megfelelő válaszokat találja meg az itt felmerülő kérdésekre.

Sokat segíthet, ha felismerjük, hogy ahogy a nyugati filozófia kezdeteinél, Platón korában a kommunikációs technikák forradalmi változása meghatározó hatást gyakorolt a filozófiai gondolkodásra, úgy a XX. századi filozófia tulajdonképpen megszületésénél Nietzsche is egy új, hasonlóan forradalmi változásokat megélő világ újszerűségét tapasztalhatta. Ez a későbbi forradalom pedig éppen annak a sok száz évvel korábbinak a világát kezdte aláásni és lassan megdönteni. Az új filozófiai gondokodásmódnak a megszületése tehát egyidejű az írásbeliség válságával, amely elsősorban a könyvek nyújtotta rendszerezett tudás egész lehetőségének eltűnését jelentette. Valamint ekkor jelennek meg olyan új kommunikációs médiumok, amelyek lehetővé teszik, sőt kikényszerítik, hogy más módon gondolkodjunk a világról. Nietzsche látta, hogy ez a gondokodásmód már nem épülhet arra a hagyományos fogalmiságra, mely az írásban gyökerezik.

„Vagyis Nietzsche-nél a sejtés, miszerint a táviróra alapozott napilap eljövetele a könyvkorszak végének kezdete, összekapcsolódik egyrészt annak felismerésével, hogy a tulajdonképpen-rögzült szójelentés eszméje és az ebből kiinduló platonisztikus fogalom- és tudásfölfogás az írottá vált nyelv egyoldalú sugallatai által keletkezett,⁴⁶ és másrészt egy új, immár nem csupán halott szövegekre összpontosító irodalom- és történettudomány programjával.”⁴⁷

II. POSZT-LITERALITÁS ÉS IRODALOMELMÉLET

Egy hosszú, a modernséggel induló, állandó kritikai attitűddel és a folyamatos újragondolás igényével fellépő irodalmi folyamat eredményekképpen kialakuló poszt-strukturalista irodalomtudomány mára a legtöbb nagy irodalmi mítoszt megingatta pozíciójában.⁴⁸ Mérlegre került

45 lásd: Bókay (1997) 265. sk. o.

46 Így például az 1874 nyarán tartott "Rhetorik"-előadásokban: "Igaza van Jean Paulnak, amikor az esztétikáról ír: Amiképp az írásban a képirás megelőzte a betűkkel való írást, úgy a beszédben a metafora, legalábbis amennyiben fogalmakat és nem tárgyakat jelölt, *korábban* jelent meg, és a tényleges kifejezésre jutáshoz halványodnia kellett. Mivelhogy az Én és a világ összeolvadt, a lelki és a testi megézés még egybe esett. Ezért van az, hogy a szellemi kapcsolatokat illetően minden nyelv sápadt metaforák szótára." - "richtig Jean Paul, Vorschule der Aesthetik: Wie im Schreiben Bilderschrift früher war als Buchstabenschrift, so war im Sprechen die Metapher, insofern sie Verhältnisse und nicht Gegenstände bezeichnet, das *frühere* Wort, welches sich erst allmählich zum eigentlichen Ausdrucke entfärben musste. Das Beseelen und Beleiben fiel noch in Eins zusammen, weil noch Ich und Welt verschmolz. Daher ist jede Sprache in Rücksicht geistiger Beziehungen ein Wörterbuch erblasser Metaphern." (Nietzsche's Werke, Leipzig: Alfred Kröner. XVIII. köt., 264.sk.o.)

47 Nyíri (1996)

48 Itt talán helyesebb lenne a többes szám használata. Minden bizonnyal a legtöbb mai (időben a strukturalizmus utáni) irodalomtudományos elmélet a lehető legszorosabban kötődik említett folyamatokhoz. Legtöbbjük létre sem jöhetett volna, ha ezek a mítoszok még ma is uralkodnak.

a szerző szerepe, szöveghez való viszonya, szövegek egymáshoz való viszonyának kérdése, és egyáltalán, eltűnik az autonóm, körülhatárolható identikus szöveg, mint műalkotás. Kérdéssé lesz az önálló irodalmi nyelv lehetősége, és problematikussá a nyelv és nyelvi produktum valóságához való viszonyának hagyományos szemlélete.

Kezdetben meglepő lehet, hogy az ezzel a folyamattal kialakuló fogalmi rendszer feltűnően nagy érvényességgel képes a hipertext, a számítógépes multimédia szövegnyelve, illetve az internetes világháló által létrejött szöveg-univerzum leírására. Jogosan merül fel a kérdés, milyen közös forrásból meríthetnek, ha a hasonlóságok ennyire feltűnők. A válasz megkaphatjuk, ha felismerjük, hogy a poszt-strukturalista irodalomtudomány egy olyan kommunikáció-technikai változás filozófiai tapasztalatainak eredményeire építkezik, amely folyamat jelenlegi végpontján a hipertext és a számítógépes világháló állnak. A döntő, hogy belássuk: az írás és a könyv történetük több mint kétezer éve alatt sajátos kognitív struktúrát kényszerítettek az emberre, és ezzel az emberi tudást, irodalmat is olyan fogalmi rendszerbe szorították, amely semmiképp sem valami örök, történelem feletti szükségszerűség.

A következőkben részletesen szeretném tekintjük át, milyen vonatkozásai vannak az említett irodalomelméleti folyamatoknak, s ezek mennyiben erednek a könyv világától való elfordulásból. Érdemes előre megjegyeznünk, hogy legtöbb említésre kerülő jellegzetesség, amelyet az írott könyv sajátjának tudhatunk be, egymással szorosan összefügg, egymást kölcsönösen erősítik és magyarázzák. A szerző szöveg feletti autoritása, a „rajongó olvasás” és a klasszikus kánonalkotás például mind egyazon szemléletmódnak különböző oldalai. Tárgyalásuk sorrendje mégis valamilyen egymásutániséget kellett kövessen.

a) individualitás és szerzőség

Az írás teremtette meg a lehetőségét, hogy a megismerő eltávolodjék az objektumként szemlélt tárgytól, majd a könyvek elterjedése és a könyvnyomtatás megteremtette a magányába visszavonult olvasó tudós típusát. Ez a tudós már nem egy sűrű, illékony kommunikációs térben ismeri meg a világot, nem ez számára a gondolkodás közege, hanem könyveken keresztül lát és könyvek által gondolkodik. Természetesen nem tűnt el nyomtalanul az a kommunikációs helyzet, amely egy szóbeli kultúrára teljes egészében jellemző, ahol a beszélők közvetlen jelenléte teremti meg a beszéd és közlés lehetőségét. Csakhogy a könyvek korában létrejött kommunikációs modell azt sugallja, mintha az olvasó a könyvvel, csendes magányban gondolkodna. Az írás és könyv, a csendes olvasás⁴⁹ teremtette meg az egyedül gondolkodás kétségkívül öntelt mítoszát, kirekesztve a *másik* közvetlen jelenlétét a gondolkodás és megismerés folyamatából. Ez a mítosz vezethetett oda, hogy a mindenben kételkedő szkepticizmus legvégül úgy érezte, csak a szubjektumhoz fordulhat vissza, abban találva meg a megismerői bizonyosság alapját.⁵⁰

Az élő párbeszédben szinte mindenki részt vehet, nyomtatásba azonban csak a kiválasztottak hozzászólásai kerülhetnek. Még a kódexek korában is, amikor akárkinek a hozzászólása lehetett egy lapszéli vagy sorok közötti jegyzet, sokkal kevésbé vált szét a két szerepkör, kevésbé volt éles a határ kitüntetett szerzők és a kívül rekedt olvasók között. A nyomtatás technikai adottságaiból eredően egyeseket kiválasztó, a többséget kirekesztő, szelektáló intézmény lett.

A könyv azzal, hogy a korábbi beszélgetőpartnert be nem látható messzeségbe távolította és bőrbe, vászonba kötve határolta körül gondolatok halmazát, megteremtve a szerzőt aki kigondol, és az olvasót, aki csendben értelmez. A szerzőt egyedülállónak, autonómnak sajátos módon történetietlennek tüntette fel, akit – legextrémebb esetben – sem a múlt nem határoz meg, sem a

49 A néma olvasás intimitásának jelentőségét Thienemann is hangsúlyozza: „Az olvasó és író ekkor négy szemközt beszélnek, talán néha olyasmit mondanak el egymásnak, ami nem alkalmas a hangos fölolvására. A néma olvasás az írónak és közönségnek nagyobb szellemi szabadságot ad.” (126) Thienemann kiemeli, hogy a néma olvasást a nyomtatás tette végül lehetővé. Ezzel nyílt meg a próza-regény keletkezése előtt az út. „Az újkor regénye mögött ott áll a néma olvasó... a néma olvasás megint gyökeresen átalakítja a stílust.” Thienemann (1985) 125. o.

50 Ehhez a kérdéskörhöz lásd: Nyíri: *Írásbeliség és privátnyelv-argumentum* in: Nyíri (1994) 100-111. o

jövőnek nem kiszolgáltató. Ez a távolság tette lehetővé ugyanakkor, hogy az olvasó is nagyobb önállósággal viszonyulhasson a műhöz. Szerző és olvasó beszélgetőpartnere immár nem a *másik*, hanem a könyv volt. Az írás-olvasás megmaradt sok résztvevő alakította kommunikációnak, de azt a látszatot keltette, mintha a könyv olvasása egyetlen kitüntetett individuum gondolatainak befogadása lenne – egy másik, autonóm szubjektum által. A könyv így szült egyszerre két autonómnak látszó individualitást a kommunikáció két oldalán, és tüntette fel ideálként mindkettőt: a tudatos olvasót, amellyé bárki lehet, és a korok felett álló öntudatos szerzőt, ameddig csak kevesen érhetnek el.

b) Thienemann

Thienemann Tivadar 1927-30 között megjelent, *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című munkájában az irodalom történeti fejlődését az írásbeliség előrehaladásának mentén vizsgálja. Thienemann pontosan látja, hogy az irodalomban az írásbeliséggel együtt fejlődött, és a fejlődéssel együtt erősödött az irodalmi kommunikációban résztvevő individuum.

Mint írja, a szóbeliség kultúrájában a mű nem állandó, előadása helyhez és időhöz kötött.⁵¹ A jel és a jelölt tárgy nem különült el annyira, sajátos, differenciálatlan egységüknek köszönhetően a „beszéd jobban hozzátapadt a konkrét valósághoz.”⁵² A szerzői individualitás még nem alakult ki, sokkal inkább az elbeszélő tárgy, a hagyomány beszélt, nem volt az elbeszélés egészét uraló szubjektum.

Nagy jelentőségű, hogy Thienemann látja, az irodalom kezdeténél még nem különült el az előadó és közönség sem. A „chorus”, mint az „irodalom ősfarmája”⁵³ az előadót és közönségét egyetlen személyben egyesíti, amely chorus a beszédének tulajdonképpeni alanya. A szóbeliség jelhasználati sajátosságaiból adódóan a beszélő alany számára nem különül el beszéd és valóság sem abban a mértékben, ahogy az írásbeliségben természetes.

Szerző és a közönség elkülönülése egy folyamatos individualizációs folyamat eredménye.⁵⁴ A beszélői hang kiemelkedik a kórusból, elválik beszéd és befogadás, szétválik beszéd és valóság. A mai értelemben vett közönség is már kétség kívül egy olyan individualizációs folyamat eredménye, amelyet a könyv mint sajátos kommunikációs médium tett lehetővé, sőt szükségszerűvé.

c) szerzőt csinálni

Michel Foucault *Mi a szerző* című tanulmányában próbálta meg tisztázni, mi is lehetett az a funkcionális igény, amely a szerzőt létrehozta. Foucault pontosan látja, hogy „a szerző nem spontánul alakul, hanem azzal, hogy egy diskurzust egy egyénnek tulajdonítunk.”⁵⁵ A szerző-funkciót mi magunk konstruáljuk a befogadás során, vele alapozható meg ugyanis egy diskurzus egysége. A szerző az, akire hivatkozva a mű magyarázható, „a szerző a kifejeződés gyújtópontja”⁵⁶

A szöveg struktúrái maguk igénylik a szerzőt, akiben a diskurzivitás középpontja így meghatározható. Az írásbeliség szöveg szemlélete, amely a szöveget statikusan írta le, mindenképpen létre kellett hozza a szerző intézményét. Ugyan maga a struktúra feltételezi, igényli – tehát a szerző-funkció nem egyszerűen utólagos rekonstrukció –, ám a szerző létrejötte mindenképpen visszamenőleges. „Valójában az, amit az egyénben „szerzőként” különítünk el (vagy ami szerzővé tesz egy egyént) nem egyéb, mint többé-kevésbé pszichologizáló projekciója mindannak, amit magunk művelünk a szöveggel.”⁵⁷

51 lásd Thienemann (1985) 71. sk. o.

52 u. o. 49. o.

53 u. o. 62. sk. o.

54 lásd Thienemann (1985) 98. sk. o. és 115. sk. o.

55 Foucault (1999) 129. o.

56 u. o. 130. o.

57 lásd Foucault (1999) 128. sk. o.

Az írott szöveg középpont iránti igénye elemi erővel kényszeríti ki a szerzőt. Proustnak a törekvése, hogy az írásban önmagát oldhassa fel, jelzi, hogy mennyire erős ez a kényszer. Foucault ezt az ölés jogának nevezi. „Míg régen a műnek az volt a feladata, hogy halhatatlanságot teremtsen, most kivívja az ölés jogát, azt a jogot, hogy szerzőjének gyilkosa lehessen.”⁵⁸ A gyilkosság úgy teljesül be, hogy más áll a „tényleges” szerző helyére. Proust úgy közeledett a halál felé, ahogyan az írott másik, a szövegből rekonstruált „szerző” egyre jobban kisajátította a szöveget és végül őt magát.

d) szerző és olvasó halála

Nietzsche egyszerre utasította el a mítosz mindkét oldalát. Isten halálával eltűnt mindaz, amit a szerző, mint teremtő jelentett: elveszett a diskurzív középpont, ami köré a megismerés szervezhető, amihez képest meghatározható az ember helye a világban. Nietzsche ugyanakkor elutasított minden fogalmiságot, amely tiszta, időtlen megismerő szubsztanciát feltételez. Ez volt az ember önmagát és világát megismerni vágyó törekvéseinek végső kudarca.

Az irodalomtudományban a párhuzamos, szükségszerű gesztus a szerző halálának bejelentése volt. Kicsit több diadalérzettel, mint korábban Nietzsche, Roland Barthes mondta ki végül: a szerző halott. Fontos azonban, hogy a teljes megfogalmazást idézzük „az írásnak akkor lesz ismét jövője, ha megfordítjuk a mítoszt: az olvasó születésének ára a Szerző halála.”⁵⁹ Barthes mintha nem látott volna ki igazán a mítoszból, csak megfordítani tudta, mikor fenntartotta a művel szemben álló, autonóm individualitás képzetét. Fennmaradt tehát az elképzelés, amely az irodalmi kommunikációban két különálló szerepet tételez fel az irodalmi mű vagy szöveg két oldalán.

Barthes is továbblépett azonban, amikor felismerte: a szerző halála egyidejű a megelőzőtől mentes olvasó halálával. *Olvasható* és *írható* szöveg megkülönböztetésével⁶⁰ értelmezhetővé vált a befogadás kreatív mozzanata – egyelőre azon az áron, hogy az egyes, konkrét szöveg megőrizte olvasó feletti hatalmát, amennyiben vagy lehetővé tette az írást, vagy megtagadta, ellenállt. Az *írható* szöveggel, amely az olvasót nem a szöveg fogyasztójává hanem létrehozójává teszi, szemben áll az *olvasható*, a klasszikus szöveg, amit el lehet olvasni, ám megírni nem lehet. Az olvasó pedig, aki a szöveget maga írja létre, aki egyre kevésbé marad meg *csupán* olvasónak, immár maga is elveszít minden szubsztancialitást, diskurzív középpontot: „A szöveghez közelítő én maga is más szövegek, végtelen, pontosabban (eredetben) végtelenbe vesző kódok sokasága”⁶¹

Az *írható* szövegben megszűnik a távolság mű és befogadó, szerző és mű között; ebben áll a Barthes-i fogalomalkotás legfontosabb felismerése. Eltűnik a sok százados kommunikációs szakadék, amit a *műalkotás*, mint fizikai szöveg sugalmazott. Az *írható szöveg* folyamatos mozgás, középpont nélküli áramlás, „örök jelen, amelyre nem telepedhet *következetes* beszéd (mely végérvényesen múlt idejűvé tenné). Az írható szöveg *mi magunk vagyunk írás közben...*”

e) a (fizikai) mű-szöveg halála

Az irodalmi kommunikációban résztvevő autonóm individuum halálával együtt tűnik el az egységes, önálló szöveg is. Egyidejűleg, hiszen tulajdonképpen ugyanazt a szubsztancialitást veszíti el mindkettő. A nyomtatott könyv vagy az írott kódex olyan szöveg-fogalmat sugallt, amely szerint a szöveg szerves egész, a jelentés valamifajta egysége, amely fizikailag külön áll, és ezért független más szövegektől.⁶²

58 u. o. 123. o.

59 Barthes (1996) 55. o.

60 Barthes (1997) 13. sk. o.

61 u. o. 21. o.

62 "The printed book or written codex encourages the notion of a text as an organic whole—a unit of meaning that is

A szóbeli és elektronikus kommunikáció alapvetően más szövegszemléletet hordoz, amely lassan az írott szövegekhez való viszonyunkat is megváltoztatta. A határoknál sokkal fontosabb immár az egymáshoz kötöttség, egymásrautaltság, sokkal fontosabb, hogy észrevegyük, egy szöveg lehatárolása mennyire esetleges, és csupán fizikai, hiszen az értelmezésben, ahol a tulajdonképpeni jelentő-szöveg születik, a határok felállítása helyett inkább határtalanság örömeinek érzete a lényeges tapasztalat.

Fontos, hogy lássuk, az autonóm, szervesen építkező szöveg halála milyen szorosan kötődik a fizikai szöveg leértékelődésének tapasztalatához. A legfontosabb felismerés, hogy a szöveg jelentésteli léte nem *ott*, nem az írásban bontakozik ki, hanem sokkal közelebb az emberhez, a befogadáshoz, mint azt a klasszikus könyvkultúra irodalomszemlélete elgondolta.

Gadamer is hangsúlyozza, „hogyan az irodalomnak – például jellemző formájának, a regénynek – éppúgy eredeti létezése az olvasás, mint az eposznak a rapszódosz előadása, vagy a képnek az, hogy a néző szemléli.” Az alkalmiság és az előadás kontingenciáitól függetlenedett irodalmi mű képzete is csak abból az elképzelésből táplálkozik, melyben „az olvasó tudat autonómiája mintegy legitimálja az esztétikai megkülönböztetést, mellyel az esztétikai tudat önállósodik a művel szemben.”⁶³ Gadamer így egyszerre állítja, hogy „az irodalom létezése nem egy elidegenedett lét élettelen fennmaradása, mely szimultán módon lenne adva a későbbi korok élményvalóságának”, ugyanakkor elutasítja az esztétikai tudat szubjektívizáló élményközpontúságát. A műalkotás létmódja tehát, „hogyan változó feltételek mellett mindig másképp mutatkozik meg.” A hermeneutikai ihletettségű irodalomtudomány pontosan követi ezt a szemléletmódot. A befogadó és mű találkozásának mozzanatában, valahol félúton látja az irodalmi mű *létre jöttének*, megmutatkozásának (*Darstellung*) terét. A hermeneutika az irodalmi kommunikáció dialógusát a befogadó és szöveg közötti térbe helyezi és ott vizsgálja.⁶⁴

Máshova helyezi a hangsúlyokat a poszt-strukturalista irodalomszemlélet. Azokat a sémákat kutatva, amelyekkel a szöveg folyamatosan saját értelmezésének stabilitását ingatja meg, a dekonstrukció még radikálisabban fordul szembe a fizikai szöveg sugallta állandóság látszatával.

f) multivokalitás, intertextualitás

Az írás és a könyv századainak alapvető elképzelése szerint az írott mű értelmezésekor középpontba állított individuum, a szerző nyelvi megelőzöttségtől mentes, és mint szellem autonóm. A modernség utáni irodalomtudomány egyik első, alapvető lépése ennek az elképzelésnek a kritikája volt.

A *multivokalitás* és az *intertextualitás* fogalmi jelzik, hogy minden szöveget más szövegek hálójában kell látnunk, minden szöveg más szövegek értelmezéseinek metszéspontjain születik. Egy folyamatosan változó, egyetlen, minden szöveget magába foglaló szövegüniverzum létezik csupán, ahol egy önállóan tekintett szöveg körülhatárolása mindenkor esetleges. A kiemelt szöveg valójában csak a többi általi hatás terében létezik. Ez tehát minden szövegre érvényes megelőzöttséget tételez fel, amelyet elsősorban az értelmezés tereként szolgáló és az által alakuló nyelv közvetít.

Minden szöveg mögött ott az elbeszélői többszólamúság, multivokalitás, amely kizárja, értelmetlenné teszi az egyetlen beszélőt. A *beszélő* hang többszólamúsága ezzel éppen úgy megingatja a műbeli elbeszélő státuszát, ahogy érvényteleníti az egyetlen szerző hatalmi helyzetét a szöveg fölött.

g) közönség, szöveg- és írószerepek

Mint látjuk, az irodalmi mű és a szerző státuszának megváltozása, párhuzamosan zajlik az irodalmi

physically separate from and therefore independent of all other texts" Bolter (1991)

63 Gadamer (1984) 123. o.

64 lásd Bókay (1997) 278 o.

kommunikáció közegének változásaival. Az eposzok, mint szóban hagyományozott „törzsi enciklopédiák” sajátos társadalmi funkciót töltek be. Közvetlen moralizáló narratíva nélkül a tudás és a társadalmi normák hagyományozása lényegileg más módon történik, mint miután az írás átvette ezt a szerepet. Ezzel alapjaiban változott meg az embernek a világhoz való viszonya is. A nyomtatott könyv megszületésével lehetővé válik az időtálló, történelmi korokon átnyúló állandóság. Maga a nyomtatott szöveg már nem hordozza önmaga változatainak lehetőségét.

Ez az állandóság volt a feltétele a szubsztantív történelmi tudat létrejöttének, amely feltételez valami történelem felett állót, és amely a történelemben egyetlen, valahonnan induló és valami végcél felé tartó folyamatot lát. Mivel az állandóságot az írás biztosította, a közvetített *írásgondolat* és a szerző mint a gondolat gazdája, egyaránt a történelem felettség fényébe kerültek.

Irodalom és történelem kibogozhatatlanul egymásba gabalyodott. Míg korábban az irodalom egy folyamatos, szervesen a világba ágyazott párbeszéd tere volt, a kiteljesedett írásbeliség századaiban az írók a történelem nagy elbeszélését írták. A kapcsolat legtündöklősebb időszaka a polgári regény hosszú-évszázada volt, az egyszerű múltidő és a tanúk, a harmadik személyű elbeszélők százada.⁶⁵ A regény történelmi világot épít; regény és történelem szoros kapcsolata „egy öntörvényű univerzum felépítésében állott, amely hozta létre dimenzióit és határait, megteremtve Terét, Idejét, népességét, tárgyait és mítoszai összességét.”⁶⁶

Az újkori történelem fontos korszakáról mondhatjuk, nagyjából a reformációtól a XX. század 70-es éveig, hogy az olvasóközönség történelmi szereplőkből állt, történelmi tudattal, az irodalmi mű történelmi esemény, az író pedig a történelem nagy mítoszalkotója volt. A író egyben a történelem fontos szereplője lett: „a klasszikus írásmód az írókat szertartásosan egy sajátos politikai közegbe telepítette..., ekképp a hatalom gyakorlatához kötötte.”⁶⁷ „Nem vitás, hogy minden rendszernek megvan a maga írásmódja.” Ez Goethe a miniszter és a politizáló Kölcsey kora, ahogy ez Illyés és Sartre kora is. Ahogy ez az íróinterjúk, az ideológiai kritika és a *Kis magyar pornográfia* „odamondó” olvasatának kora.

h) halhatatlanság

A írás maradandósága, a könyv időtálló zártsága keltette azt a látszatot, hogy az irodalmi mű „ércnél is maradandóbb”, hogy minden korban át ugyanaz marad. Azt sugallta, hogy a mű vagy a műben valami halhatatlan. A könyv a halhatatlanság lehetőségét nyújtotta mind a költőnek, mind a közvetített eszméknek, világnézetnek, utóbbiaknak már nem annyira a megjelenítéssel, mint inkább megjelenítés módjával. Akhilleusz, a hős halhatatlansága helyére a beszélő és a nézőpont halhatatlansága lépett.

i) kánon

Így születtek az időtálló eszméket közvetítő, „megörökítő” halhatatlan szerzők és művek jegyzékei: a kánonok. A kánonba nem a fizikai szöveg került, hanem az értelmezés, amely mégis kölcsönvette a fizikai állandóság látszatát. A kánonalkotás soha nem csak a remény igazolja, hogy időtálló eszmék adhatók át az utókornak, hanem hatékony módja jövőalkotásnak, amelyet a kánonalkotó valamiféle kitalált jelennek képzel el. A kánon a hatalom diskurzusának egyik nagy lehetősége volt.

A megalkotott kánon később mindig az egyik legfontosabb támadási pont lett: a történelem terhétől szabadulni igyekvő generációk mindig le kellett építsék az öröklött kánont, hogy az újat megalkothassák. A kánon mindig értékekhez, közösséghez és társadalmi intézményekhez kötődött.⁶⁸

65 lásd Barthes (1996)18. sk. o.

66 lásd u. o.

67 u. o. 14. o.

68 bővebben lásd Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban* in. u.ő: (1995) 76-89. o.

A nyomtatott könyv, a klasszikus művek sorozatai, a bőrbe kötött, szelektált állandóság valamiféle színházias jelleget adott a kánonalkotásnak, valahogy úgy, mint a XVIII. századi hangversenyterem, amely a zenében meglehetősen állandó sőt, viszonylag szűk kánont hívott életre.

j) a háló metafora

Ha a szövegek közötti határok eltűnnek, az értelmezések hierarchikussága megbomlik, megszűnik identikusság és autonómia. Ezzel elvesznek azok a szempontok, amelyek középponti vagy marginális szerepbe utalhattak műveket, értelmezéseket. A kánon lineáris, hierarchikus struktúráját felváltja a háló metaforája.⁶⁹ Minden szöveg allúziók és referenciák gazdag szövedékébe illeszkedik, melyben némely szöveg rendelkezhet ugyan több vagy kevesebb csatlakozási ponttal, de a belépő bárhonnan elindulhat, és az allúziók és referenciák mentén szabadon, szabadabban barangolhat az irodalmi hagyományban.

A kánonok nagyon is kiszolgáltatottak a dekonstrukciónak. A legtöbb kanonikus értelmezés komoly erőszaktételre épít a szövegeken, így a kánon végül önmagát veti szét egy kicsit is kevésbé kanonikus megközelítésben. Ahhoz, hogy egy műnek a kánonhoz illeszkedő „szigorú olvasatát” megtaláljuk, olyan hatalmas, egyoldalú előképzettségre van szükség, amelyet egyre kevésbé tudunk megszerezni, és valójában már nem is igazán kívánunk egy olyan világban, ahol a másságnak egyre több kánonja talált biztos alapot és közönséget is. Kétségtelen tény, hogy senki nem lehet egy mű első olvasója. Az is bizonyos azonban, hogy senki értelmezése nem lehet egy kánon értelmezésével teljesen azonos, és az igazodás mellett az elkülönülés mozzanata is egyre nagyobb hangsúlyt kap.

k) rajongó olvasás

Az történelem felettség és halhatatlanság mítoszának volt köszönhető az olvasás közel sem szükségszerű, rajongó jellege.⁷⁰ Az olvasás egyoldalúsága kizárja a hozzászólás lehetőségét. Történeti dimenziókban tekintve az irodalmi diskurzust, csak kevesek számára adatik meg a válaszadás, a reflexió lehetősége. Az irodalom, mint történeti léptékűvé lassított párbeszéd csak keveseket enged szóhoz jutni. A szerző közelebb kerül a történelemhez, valami metafizikai igazsághoz, ez pedig az olvasót kiszolgáltatottá teszi. Ez a szemlélet az olvasó viszonyát a szerző és a mű felé a rajongáshoz teszi hasonlatossá. Az olvasó számára az alternatíva csak az olvasás megtagadása lehet.

A minden zsarnokságnál kegyetlenebb paternalizmus hosszú évszázadokon át uralkodó szemléletmódja annak eredménye volt, hogy az emberek nagy többsége számára nem volt adva az értelemadás nyelvjátékaiban való részvétel lehetősége. A középpont iránti igény folyamatos kiszolgáltatottságot teremtett, és kétség kívül a szerző felemelkedése volt az egyik legfontosabb állomás a kiszolgáltatottság állandósításában. Elég volt csak felmutatni egy első látásra zárt struktúrát, elnevezni szerzőnek, szerzői intenciónak, és ezzel ki volt jelölve az értelmezés iránya. Érthető, hogy amíg a szerző élt, az olvasó nem tudott kitörni a rajongás kiszolgáltatottságából.

l) halálok

A szerző és az egységes történet „halála” együtt jár a fizikai szöveg szerepének leértékelődésével. Az állandóságát, függetlenségét vesztett középpont nélkülisége mégsem veszteség, hanem valami újfajta teljesség lehetőségét teremti meg. Ha irodalmi műveken akarjuk tetten érni ezt a változást, meg kell találnunk a szerző helyét a szövegben.

69 lásd Bolter (1991) 153. o.

70 "By ensuring that the reader cannot enter into the space that the text occupies, printing Encouraged worshipful reading." Bolter (1991) p. 152. o.

A szerző, mint láttuk, elsősorban nem a szöveg világának a szereplője. Az író és a szöveg valóságai hangsúlyosan különböznek egymástól. A szöveg tere itt még az eszközszerűség és a fikció világa. Már az is a szemléletmód kisebb forradalma volt, mikor áttört a kettő közötti határ. Az olvasó számára a szerző a szövegből születik, de a szövegen kívül áll; a szöveg megalkotója, de már közel sem azonos az íróval. „A szerzőt éppolyan tévedés lenne a valódi író oldalán keresni, mint a fikatív elbeszélőén. A szerző funkció éppen e kettő hasadásában kettejük szétválasztásában és távolságában keletkezik”⁷¹

A szerző és az általa adott diskurzív értelmezési középpont eltűnése, a történet egységén és az elbeszélő alany helyzetén érződik meg leginkább. „A legtöbb posztmodern regény az általánosításokra hajlamos elbeszélő szerepkörét sem ismeri el, mely a korábbi irodalomban a célelvőség egyik fő előidézője volt”⁷² A korábban a történetmondás folyamatával egységet teremtő elbeszélőt széttöredezett, helyét átveszi a nézőpont következetlen kavargása.

m) jelölés, konceptualitás, szöveg

Az írás jelszemlélete azt sugallta, hogy egy szó azáltal jelent, hogy *jelöl* valamit. Mikor ez a szemléletmód megszűnt kizárólagosnak lenni, és előtérbe került a nyelv használatelvű értelmezése, ez a változás az irodalom hagyományos szemléletének teljes átalakulását eredményezte.

A jelölt terhétől megszabadulva a nyelvhasználat inkább lett teremtő játék, amely mindvégig a jelek univerzumában marad. A jelölők kizárólag egymásra utalnak, a konceptuális fogalmiság elkopott és ezzel eltűnt a didaktikus fogalmi alapja. A szövegszervezés rendje megbomlott, a hierarchikus állandóság helyett a folyamatos áramlásban lévő szöveg nyelvében is alkalmatlanná vált egységes perspektíva, átfogó narratíva megfogalmazására.

n) az instabil szöveg

Mintha Homérosz kora tért volna vissza, mikor a költészet még nem állandó szöveg, hanem alkalmi, spontán előadás volt. Az irodalomtudomány egyik nagy feladata volt változásaiban, mozgásban megragadni a szöveget.

Amikor a szövegből eltűnik az egységes szervező struktúra, felértékelődik a szöveg kisebb egységeinek jelentősége. Nem véletlen, hogy a középpont elvesztésével a szöveg „csillagokká repedt.” Barthes lexiáknak keresztelte azokat az elemi egységeket, amelyek a figyelmes vizsgálódásban a jelentés egységeit hordozzák. A szétrobbantással kerülhető el, hogy az értelemadás „*túl*strukturálja a szöveget, hogy ráaggassa a struktúra azon többletét, mely a szöveget berekesztené.” Nem tömbösíti a szöveget, hanem csillagokká repesztí szét, ily módon tárva fel a „szöveget szövő szerkezetek reverzibilitását.”⁷³

Az apró, néhol párszavas vagy egy-két mondatból álló, tulajdonképpen szabadon körülhatárolható szövegelemek immár változékonyságában, mozgásban tudják megjeleníteni a szövegstruktúrát. Folytonos áramlásban, amely minden hozzáfordulásban más és másként mutatja meg magát.

Mivel az egység hiánya nem bizonyos szövegek sajátja, a szétesettség a szöveg tulajdonképpeni létmódja, ezért minden szövegre érvényes a csillagokká repesztés igénye. A klasszikus művekre csakúgy, mint azokra a „posztmodern” szövegekre, amelyek a középpontteremtés látszatát sem akarják már kelteni.

Ha valahol, hát csakis itt le lehet fel a módszer a klasszikus könyvműveltség megmentésének programjához. A megmentés sajátos fordító-tevékenységet jelent, olyan újraértelmezést, amelynek radikalizmusát lehetetlen (mindig is lehetetlen volt) megbéklyózni. Viszont nem is szabad kizárólag a

71 Foucault (1999) 124. o.

72 Szegedy-Maszák (1995) 249. o.

73 Barthes (1997) 25. o.

destruktív igényt hangsúlyozunk. A dekonstrukció kritikájának fontos felismerése, hogy a logocentrizmus nagy művei, például Plátón, Rousseau vagy akár Freud szövegei nem érik el az emberi létet és ennek a létnek az igazságait, amelyet maguk feltesznek és elérni vágnak, mert a nyelv, amelyet használnak elvételi igazságokat, ellentmondásokhoz vezet és önmagát bontja le végül.⁷⁴ Észre kell vegyünk a konstruktív mozzanatot is, amely megmutatja, hogy ezek a szövegek is az emberi lét lényegi tapasztalatait világítják meg, csupán a lényegiségről alkotott fogalmainkat kell felülbírálnunk – és ezután lehet számon kérni a klasszikus műveken. Az újonnan felfedezett lényegiséget pedig nem a rendszer ellentmondások által szétfeszített struktúrái, hanem az egymásnak feszülő kisebb egységek, a csillagokká repesztett szöveg tárja fel.

o) hálóról megint

A szétszórt jelentésegységeket hordozó lexiák, a „parányi” jelölőcsoportok szerveződésének leírására ismét a hálómétafora a legalkalmasabb. Sokkal jobban feltárul előttünk a szöveg, ha látjuk, hogy benne „számos és sokrétű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játékteret egymással, hogy az egyik sem képes elfedni a másikat. Ez a szöveg nem a jelentettek struktúrája, hanem a jelentők galaxisa; nincs kezdete, reverzibilis, több bejárattal rendelkezik, melyek közül egyik sem nyilvánítható nyugodt szívvel főbejáratnak.”⁷⁵

Jogos az igény, amely a folyamatos áramlásban lévő, minden megvalósulásában másmilyen szöveget akarja megragadni. A gadameri hermeneutika nyomán kibontakozó irodalomtudomány a mű és a befogadás közötti térbe helyezi az egyszerűség mozzanatát. Gadamer a *Darstellung* fogalmával írja le az egyszeri „előadást, megvalósulást”, amelyben az értelem létrejön. Ez megoldási javaslat minden bizonnyal abból a kényszerű helyzetből adódik, hogy nincs egy olyan szövegtér, amely szöveget változásaiban tudná megjeleníteni. A könyv képtelen erre, és ezzel állandóságot sugall. De nem úgy a beszéd, vagy a hipertext, melyekben a megjelenítés szervesen egybeesik a kommunikáció folyamatával, ezért folyamatosan mozgékonyságában kerül eléink a szöveg, sokkal kézzelfoghatóbb pluralitással.

p) cél nélkül

„A történetmondás célelvűsége összefügg az alkotórészek arányával és elrendezésével.”⁷⁶ Az elbeszélés mód, amely párhuzamosan futó történeti síkokon épül, a célelvűség ellen hat, csakúgy, mint az összeférhetetlen nézőpontok váltakozása, az egymásutániség fogalmi megragadhatatlansága, a kauzális struktúrák elvesztése. Az irodalmi mű így nyelvben válik alkalmatlanná, hogy a valóság immár nem konceptuális megjelenítésével olyan társadalmi funkciókat töltsön be, mint a regény klasszikus évszázadaiban. Hiszen „az okozatiság a célérték függvénye, amely viszont általában valamely egyén, közösség, intézmény vagy kultúra fenntartására vonatkozik. Ha valóban eltűnik az okozatiság az elbeszélésből, akkor voltaképp az efféle célértékekbe vetett hit elvesztésére is gondolnunk kell.”⁷⁷

A célok elvesztésének okát nem kizárólag a történelmi értékvesztés tapasztalatában kell keresnünk. Az a fajta beszédmód vesztette el lassan a hitelét, amit a konceptuális szemléletmódot erősítő írásbeliség, az irodalomban pedig kifejezetten a klasszikus regény erőltetett a gondolkodásra.

74 lásd Bolter (1991) 161. o.

75 Barthes (1997) 16. o.

76 Szegedy-Maszák (1995) 247. o.

77 u. o. 242. o.

q) befogadás, áramló szöveg és linearitás

Miután a szöveg csillagporként hullik szét kezeink között, továbbra is kétféle modell kínálkozik az értelmezés számára. Az egyik, az olvasás egzisztenciális paradigmája ezután is valamiféle struktúrát akar kényszeríteni a szövegre, a szöveg nemlétező linearitását az önmaga választásai mentén kifejlődő olvasástörténettel pótolja. Ezzel szemben áll az a Nietzsche nyomán kibontakozó modell, amely „nem (többé-kevésé megalapozott, többé kevésbé szabad) értelemtulajdonítást jelent, hanem éppen ellenkezőleg, annak a felbecslését, hogy milyen jellegű a szöveg pluralitása.” Az értelmezés „nem jelenheti azt, hogy némely jelentésekre áldásunkat adjuk, hogy az egyes jelentéseknek valamekkora igazsághányadot engedélyezünk. Az értelmezésnek minden in-differencia ellenében, éppen a szöveg pluralitására kell igent mondania”⁷⁸.

Az egyik legfontosabb ponthoz értünk, amely nem csak hogy az elektronikus szövegek világában való tájékozódás egyik fő kérdése lesz, hanem olyan, immár etikai kérdéseket vet fel, amelyek a világhoz és/vagy szövegekhez való viszonyunkat alapjaiban érinti. Említett két modell szembenállása talán kiindulási alap lehet a dekonstrukció és a gadameri hermeneutika ihlette irodalomtudomány különbségeinek megértéséhez is.

A befogadás útjába kerülő szöveg csak az értelmezésre felajánlott utalások, kapcsolódási pontok és elágazások sora valamint az értelmezést kikényszerítő hiátusok folytonos egymásutánja. A fő kérdés pedig, hogy választani kell, vagy tudatában lenni a választások lehetőségének, és elismerni, hogy több út kínálkozik. Bizonyos, hogy ahogy a könyv lineáris struktúrát kényszerített a befogadásra, úgy a korábban kizárólagos médiumától való elfordulás a lineáris struktúrákkal való szembeforduláshoz, és az értelmezés pluralitásának etikai felértékelődéséhez vezet.⁷⁹

r) ez csak szöveg

A szöveg aktív befogadót vár el, aki azonban maga is csak korábbi olvasások története. Az új szöveg a hagyományos közeledőt elutasítja magától: azt is, aki a szöveggel kész individuumként akar szembe kerülni, a maga kizárólagos értelmezését erőltetve a szövegre; és azt is, aki önmagát a szövegben elveszteni majd megtalálni vágyik, az önmaga ürességét betölteni törekvő reményvadászt.

s) a helyes olvasat mítosza

Mindenfajta tudományos törekvés, amely a helyes olvasat megtalálására és megadására törekszik, erősen problematikus helyzetbe kerül. Még akkor is, ha nem az örökkévalóság, csupán valami temporális értelmezési behatároltság nevében lép fel. Egyelőre nincs olyan hely, ahol megtalálhatná a bizonyosság alapjait.

t) linearitás, tér, idő

Egy befogadás történetét tekinthetjük olyan időbeli folyamatnak, amelynek eredményeként lineáris narratíva születik. Ezen elgondolás akkor tűnhet érvényesnek, ha az értelmezést választások folyamatos soraként képzeljük el.⁸⁰

Gunnar Liestøl⁸¹ a hipertextről írva, Genette narratíva felfogására hivatkozva fejti ki álláspontját, mely szerint a non-lineáris szöveg befogadásban lineáris struktúrává alakul, a térbeli sokszerűség a

⁷⁸ Barthes (1997) 16. o.

⁷⁹ Még ha a szöveg létrejöttét a befogadás folyamatába helyezzük, akkor is fel kell ismerjünk, hogy az így létrejött szöveg nem nyomtatott, állandó, hogy maga is folyamatosan változó lehetőségek örök áramlásban lévő halmaza.

⁸⁰ lásd Espen J. Aarseth tanulmányát in Landow (1994) p. 51-86.

⁸¹ in. Landow (1994) p. 88-120.

befogadás időbeli folyamatában lineáris struktúrába szerveződik. Elképzelésének azonban felrható, hogy nem tud szabadulni attól, hogy a fizikai szövegre, mint különálló, jelentést hordozó létezőre tekintsen. Nála a fizikai szöveg sajátja a térbeliség, pluralitás, és ez a befogadásban csupán alkalmilag nyújtja a választási lehetőségek gazdagságát, ott azonban már lineáris, hierarchikus alakul a szöveg, és az emlékezetben már így őrződik meg. Liestøl még a hipertextről írva sem tud elszakadni attól, hogy a) élesen szétválassza az írást és befogadást, b) hogy a fizikailag létező szövegből induljon ki, és olyan fogalmakat aggasson rá, mint linearitás és nonlinearitás, amelyek csak a befogadásban létező szövegre lennének alkalmazhatók.

Az imént vázolt modellnek van azonban alternatívája. Ha a választások helyett abból indulunk ki, hogy a befogadás valójában kapcsolódási pontok feltérképezését jelenti, és a szövegelemek közötti kapcsolatok lehetőségében látjuk a szöveg újfajta, hálószerű struktúráját – mindenfajta linearitás eltűnik a kapcsolatok sűrű hálózatában. Visszaemlékezve ismét a lehetőségek belátása válik lényegessé, és a befogadás temporális folyamatát is végigkíséri az emlékezet időbeliséget feloldó, egyidejűsítő jelenléte.

Ez utóbbi modell nem csupán a hipertext jellegzetességeit írja le. Sokkal inkább a könyv adta kényszerű linearitástól való eltávolodást jelzi az újfajta halmezszerűség, amely a posztmodern irodalomnak is egyik fő sajátossága. Az elmúlt évtizedek írásmódjára kétség kívül jellemző, hogy „a szövegben – az epika szokásos formáival ellentétben – a térbeliség fontosabbá válik az időbeliséghez képest”⁸²

u) mimézis

Az irodalomtudomány egyik legállandóbb törekvése, hogy tisztázza költészet és valóság viszonyát. A szövegek középpontjának eltűnése, a szerző halála, a kizárólagosságra törekvő etikai horizontok megkérdőjeleződése ismét új helyzetet teremt a válaszára.

Az előttünk lévő szöveg immár nem statikus, nem hierarchikusan strukturált, hanem folyamatosan változik, minden hozzáfordulásban más és más. Minden egyes befogadás változatainak lehetőségével együtt, mozgásában ragadhatja meg. Nincs mozdulatlan szöveg, ez pedig nehezen illeszthető ahhoz a szemléletmódhoz, amely a valóságot szintén strukturáinak mozdulatlanságában próbálja megragadni. Az irodalom alkalmatlan így tükrözni a világot, morális rendszereivel, időtálló igazságaival, a megismerőt és a megismerés folyamatát nélkülöző mozdulatlanságban.

Mégis, talán az egyik legfontosabb felismerés, hogy az újfajta szöveg, amely elismeri a befogadót és minden befogadás egyediségét, alkalmasabb lehet a valóság megjelenítésére. Hiszen az új szöveg immár a befogadót is tartalmazza a megjelenítés folyamatában.⁸³ A folyamatosan változó szöveg a világot már nem a megismerésen kívül, hanem a megismerésben, a hozzá való viszonyulással együtt jeleníti meg.

III. BESZÉDSZERŰSÉG

1. Beszéd és nyelv

A szó elszáll, az írás marad. A régi mondásnak mintha valami elfeledett értelmére találna rá ismét a mai kor. A beszéd szárnyalása hiányzik az írott nyelv rögzített és megdermedt szavaiból. Az írás

82 lásd: Szegedy-Maszák Mihály (1995) 249. sk. o., ahol részletesebben ír a posztmodern irodalom halmazszerűségéről.

83 "Perhaps the text becomes a more accurate reflection of nature because it now includes the reader in the process of reflection." Bolter (1991) p. 155

dermedtsége évszázadokig inkább reményt és biztonságot sugallt, ma azonban mintha az elveszített szárnyalást kívánnánk vissza.

a) Vannak-e nyelvek?

Újfajta módon használni a nyelvet – ez mindig a nyelv újfajta szemléletét eredményezte, újfajta viszonyt ember és nyelv között. Az írás, amely új közeget teremtett a nyelvhasználat számára, nem csupán a beszéd leírása volt. A hallást a látással váltotta fel, a látott nyelv pedig lényegileg más viszonyba helyezi a nyelvet az ember számára. Az írott nyelvet az ember immár eszközként használta.

Az írás elterjedésével kezdődött az a folyamat, amely különálló nyelvek sokaságát hozta létre. A szóbeliségben sokkal egységesebb nyelv az írásban nyelvekre, nyelvek sokaságára vált szét, körülhatárolt közösségek autonómnak tekintett, hermetikusan védett nyelvhasználati módjaira.

Az írás mint új, izolált, autonóm megnyilvánulási tér kellett, hogy létrejöhessenek olyan „kiválasztott” nyelvek, amelyek kijelöltek arra, hogy az irodalmiság, a tudományosság nyelveként szolgáljanak. A szóbeli nyelvhasználat is ilyen határoltságra épül, ott a határok azonban sokkal átjárhatóbbak és nélkülözik azt a kritikai, hierarchizáló struktúrát, amely az írásbeliség nyelveinek kiválasztottságát lehetővé teszi. Amennyiben ma mégis a társadalmi meghatározottságot látjuk a szóbeli nyelvhasználatban, ez már a művelt, könyveken nevelődött ember nyelvének „kiemelkedését” mutatja.

A beszédszerűségekre vonatkozó vizsgálódásunk elsősorban azt kell feltárja, hogyan kérdőjeleződik meg az irodalmi nyelv autonómiája. A múlt század folyamán az alternatív, szóbeli kommunikációs médiumok megjelenésével egyidejűleg válik nyilvánvalóvá, hogy a *kijelölt* nyelvek alkalmatlanok betölteni feladatukat. Nietzsche ezt az alkalmatlanságot felismerve fordul szembe a nyelv platóni paradigmájával.

Az irodalomban is ekkor kezdődött a korábban hermetikusan védett, különállónak tekintett irodalmi nyelv lebontása. A változás elsősorban a köznapi, majd minden nem irodalmi nyelvhasználat behatolásával jelentkezett. Az irodalmi nyelv létét addig az elkülönülés garantálta. Roland Barthes híres műve, *Az írás nulla foka* abból indul ki, hogy az irodalmi nyelvnek része a jelek egy olyan csoportja, amelynek rendeltetése, „hogy meghatározza egy szertartásos nyelvezet magányát az összes kifejezőmód lehetséges skáláján”,⁸⁴ még hozzá úgy, hogy körülhatároltságában az időtlenség látszatát mutassa. Ezzel válik lehetővé, hogy önmagát, mint irodalmat jelezze.

Mint Bahtyin írja, „a különálló, egységes és egyetlen költői nyelv eszméje a költői szó történeke jellegzetes utópikus filozofémája; egy olyan költői stílus egykor reális feltételeiben és következményeiben gyökerezik, amely beéri egyetlen közvetlen-intencionális nyelvvel, melynek nézőpontjából a többi nyelvek külső objektumként, tehát nem egyenrangúként jelennek meg.”⁸⁵ „A költőt az egységes és egyetlen nyelv és az egységes, monologikusan zárt megnyilatkozás eszméje tartja fogva.”⁸⁶ Az utópikus filozoféma egyébként nagyon is reális határoltságot teremtett, tulajdonképpen az egész társadalmi nyelv rétegződését eredményezve. „A nyelv ideologikus életének valamennyi történelmi pillanatában valamennyi társadalmi réteg valamennyi nemzedékének saját nyelve van”, és ugyanez mondható el valamennyi életkorról, társadalmi (pl. oktatási) intézményről stb.⁸⁷

A modernség irodalmának fontos felismerése volt, hogy a különállás jelzésének hitelét veszített módja a mesterségesen létrehozott és hermetikusan védett nyelv. Mint Barthes írja, a „modern irodalom nagy részét át meg átjárják ezek a többé-kevésbé pontos álomfoszlányok arról az irodalmi

84 Barthes (1996) 5. o

85 Bahtyin (1976) 202. o.

86 u. o. 211. o. Bahtyin ezeket a kijelentéseket a próza nyelvvel szembeállított költői nyelv vonatkozásában teszi. Később ez a megkülönböztetés számára is más megvilágításba került, és hangsúlyozta a regény, mint megnyilatkozás származtatott, ideologikus jellegét. (lásd Bahtyin (1986) 362. o.)

87 Bahtyin (1976) 204. o.

nyelvezetről, amely utolérné a társadalmi nyelvezetek természetességét.”⁸⁸ Barthes ezt a változást, „az írott diskurzus beszéd általi megfertőzését” „az irodalmi nyelvezet társadalmiasításának” tapasztalataként éli meg. Ez mindenképpen érvényes szemléletmód, fontos azonban észrevennünk, hogy az irodalmi nyelv határoltóságának megbomlása csak egyik korai megnyilvánulása a kijelölt nyelvek kudarcának, amelyet ismét az irodalom érzékenysége magyaráz. Világossá vált, hogy az irodalmi sem olyan kivételes nyelvhasználat, amely maga is kivételesen felépített, kijelölten alkalmasabb nyelvre építene.

A kijelölt nyelv lehetősége a posztmodernben végleg megkérdőjeleződik. Ekkorra a modernséggel induló folyamatok kiteljesedése a hermetikusan kezelt irodalmi nyelv teljes felbomlását hozta. A nyelvi megelőzőség megtapasztalása tette nyilvánvalóvá, hogy a nyelv sokfélesége a szerzővel mintegy együtt alkotva van jelen az irodalmi nyelvhasználatban.⁸⁹ „A nyelvre való ráutaltság tapasztalatának azok a következtetései kerültek előtérbe, amelyek a nyelvet a *beszéd sokféleségén* keresztül készítetik együtt alkotásra.”⁹⁰ Az elmúlt évtizedek magyar irodalmában is tetten érhető a határok feloldódása. Esterházy a köznapi dialektusok gazdagsága felé nyitotta meg az elbeszélés terét. Petri György költészete a líra nyelvének teljes alulretorizálásával igazolta, hogy a lírai nyelvhasználat is ki tud lépni a zárt, ideologikus nyelv határain túlra. Mivel ez a folyamat az élőbeszéd kifejezőmódjainak sajátos újrafelfedezését eredményezte, az egységes, egyetlen irodalmi nyelv eszméjének feladása szintén értelmezhető az írás nyelvi struktúráiból való kiütkeresésként. A szemléletmód változásának egyik legfontosabb alapja pedig az a felismerés, hogy „a nyelvnek a beszéd az antropológiai létoka, azaz a nyelv csak a beszéd totalitásán át ragadható meg a maga élő létében,”⁹¹ az irodalomnak pedig létező és talán számon is kérhető mimetikus törekvése a totalitás megragadása.

Az irodalmi nyelvet elválasztó határok felbomlása teljesen új formában veti fel immár a művészet és kivált az irodalmi mű elhatárolásának problémáját: kérdésessé válik, hogyan jelezheti az irodalom önmagát saját különállásában. A probléma Gadamer-nél is felmerül, az *esztétikai megkülönböztetés* alapjainak kérdésessé válásával, illetve a dekonstrukció felfogása is szembe fordul a megkülönböztetéssel *irodalmi* és *nem irodalmi* között, megkérdőjelezi a modernség olyan fogalmi szembeállításait, amelyekkel az a megkülönböztetést megragadta.⁹² A nyelv művészetének eltávolodása az önállóságában kijelölt irodalmi nyelvtől, és közeledése egy egységesnek tekintett, totalitásában megragadni kívánt *nyelv*hez mindenképpen azt jelzi, hogy a határokat nem lehet az irodalmi nyelv sajátosságiban megtalálni.

A nyelvi határoltóság oldódása új megvilágításba helyezi Roland Barthes híres gondolatát, miszerint a nyelvet megváltoztatni annyi, mint forradalmat kiobbantani. Kérdéses, hogy a nyelvek közötti határok eltűnése nem jelenti-e a forradalmak és ideológiák korának a végét is egyben, és hogy a metanarratívák kudarcra nem annak eredménye-e, hogy nincs már nyelv, amelyen egy ilyen nagy igényű elbeszélés megfogalmazható.

2. A nyelv, amikor beszélnek

a) a beszélt nyelv felfedezése

A próza nagy századaiban, mikor az irodalmiságot elsősorban a regény képviselte, az elbeszélői hang monológja másodlagos szerepbe kényszerítette az élőbeszéd regisztereit. Az anekdota vagy akár egy párbeszéd is és a nézőpont és a történet megkívánt egységének lebontását eredményezhette. A

88 Barthes többek között Balzacra és Proust-ra is hivatkozik in: u.ő. (1996) 44. sk. k.

89 lásd Kulcsár Szabó Ernő tanulmányát: *A nyelv, mint alkotótárs*, in u.ő. (1996) – Ebben az írásában a nyelvi megelőzőség tapasztalatából vezeti le az irodalmi nyelv hermetikájának felbomlását.

90 Kulcsár Szabó (1996) 310. o.

91 u. o. 303. o.

92 lásd Bókay (1997) 403. o.

történetmondás mindvégig mellőzhetetlen eszközei voltak, a ma visszamenőleg nekik tulajdonított jelentőség azonban elfedi a tényt, hogy mennyire a művek egységes felépítménye ellenében hatottak.

A beszélt nyelv jelentőségének felértékelődése az irodalmi nyelvhasználatban ennek ellenére nem teljesen új jelenség. Már a *tudatfolyam* megragadhatatlanságára építő elbeszélés feladta a történet megszerkesztett egységének igényét. Ez egyben azt jelentette, hogy olyan kifejezőmód lett legitimmé az irodalmi nyelvhasználatban, amely korábban csak az élőbeszédre volt jellemző. Ez a folyamat a modernséggel indult, és együtt járt az emberi történet egységébe vetet hit feladásának tapasztalatával. Mindez jól mutatja, hogy az írásbeliség válsága, az egységes perspektíva elvesztése az irodalomban is egybeesik azzal a váltással, amely az írás kínálta fogalmiság helyére az élőbeszéd felértékelődését hozta.

Ma már számos olyan irodalmi művet sorolhatnánk fel, amelyek a szövegszerkezet kialakítása során az élőbeszéd kínálta sajátosságok lehetőségeit próbálják a végletekig vinni. Thomas Bernhard műveiben például a beszéd folyamatának nyilvánvaló esetlegessége már nem egy egyébként egységes történetet szabdal darabjaira. Azok a szövegelemek, amelyek rendre visszatérve hívják fel az elbeszéltségre a figyelmet, sokkal inkább ezek ismétlődésének ritmikája váltja fel a tartalmilag megragadható egységet. Minden egyes „*mondta, gondoltam*” újra és újra felidézi az elbeszélés *folyamatát*, miközben az emlékezés instabil struktúrába szorítja a történetet. Hasonló módon, ám más eredménnyel teszi próbára az élőbeszéd lehetőségeit a *Függő*, mint egyetlen hosszan elbeszél mondat, az emlékezés egységének minden igényét feladja, hogy az emlékek epizódjai önálló életet élhessenek, hogy – a többi epizódhoz való esetleges viszonyban – jelentésteremtő erejét mindegyik maga bontakoztathassa ki.

Az irodalmi nyelvhasználat változása pontosan jelzi azt a jelszemléleti fordulatot, amely az írott nyelvtől elfordulva a beszédben találja meg a nyelvhasználat adekvát módját, és amely már nem az írás nyújtotta fogalmi megragadást, hanem a beszéd áramlását részesíti előnyben.

b) retoricitás és irodalom

Az a nyelvi fordulat, amelynek eredményeként az irodalom az élőbeszédben találta meg a hitelesebb kifejezőmód forrását, megkésve bár, de az irodalomtudományban is komoly fordulatot eredményezett.

A hermeneutikai irodalomszemlélet előretörése az alkalmiság, az előadottság, a befogadás folyamatának felértékelődését jelentette. Hogy a mű kibontakozásának terét a szöveg és a befogadó párbeszédének alkalmi terébe helyezi, már önmagában is olyan szemléletmódra utal, amely sokkal inkább beszéd áramlásában gondolja el a nyelvet, ahol a jeőlő és jelölt tárgy differenciálatlan egységben ragadható csak meg.

A nyelvszemlélet változásának kézzelfoghatóbb eredménye a retorika újrafelfedezése volt, amely az irodalmi művek vizsgálatában igyekszik felváltani a grammatikai szemléletmódot. Ebben legmesszebb az amerikai dekonstrukció irodalomelmélete jutott. Paul de Man írásaiban erősen a nietzschei nyelvszemléletben gyökerező retorikai elméletet dolgozott ki.⁹³ Pierce-re hivatkozva hangsúlyozza: a retorikát élesen meg kell különböztessük a grammatikától.⁹⁴ „A jel értelmezése Pierce-nél nem a jelentés, hanem egy másik jel, egy olvasat és nem a dekódolás és ez az olvasat újra csak egy másik jelben kell értelmeződjen és így tovább a végtelenségig. Pierce ezt a folyamatot, melynek segítségével „egy jel egy másikat szül”, tisztán retorikainak nevezi, megkülönböztetve a tiszta grammatikától, amely egy problémák nélküli diádikus jelentés lehetőségét teremti meg.”⁹⁵ A

93 lásd *Szemiológia és retorika* című írását in Bacsó (1991), Kétségtelenül a retoricitás az egyik legjelentősebb posztmodern kategória, nem csupán de Man-nál, hanem az irodalomelmélet vidékétől kissé messzebb, például Foucault filozófiai műveiben is nagy szerepet kap (pl. lásd *Nyelv a végtelenhez* kötet címadó írását.). Meg kell említsük, hogy Bahtyin is látta, a retorika segíthet hozzáférhetővé tenni az irodalmi elemzésben olyan struktúrákat, amelyeket a stílusztika nem ér el (lásd Bahtyin (1976) 180. sk. o.) Minden előzmény ellenére is célszerűbb talán jelen dolgozatban, ha a posztmodern retoricitás-fogalom elemzésénél kizárólag de Man műveire hivatkozunk.

94 ezt mulasztotta el de Man szerint Barthes, Todorov és Genette

95 Bacsó (1991) 119. o.

grammatikai a referencialitás mezejében mozog, és logikai struktúrákban is megragadható. A retorika, de Man számára, ezzel szemben már hangsúlyosan nem a szónoklat és meggyőzés művészete, sokkal inkább a nyelv figurativitását felfedő szemléletmód. Amennyiben a nyelv alapvetően retorikus természetű, amely nem megismer, hanem tételez,⁹⁶ akkor az irodalmi művek vizsgálatának elsődleges célja a retorikai struktúrák feltárása, hiszen az irodalmi nyelv, amely egymásnak radikálisan ellentmondó olvasatokat tesz lehetővé, megragadhatatlan grammatikai, logikai eszközökkel. Az irodalom elsősorban a nyelv figurativitásának terében létezik. „A retorika radikálisan felfüggeszti a logikát, és a referenciális aberrációk örvénylő lehetőségeit tárja fel. ...nem tétovázom a nyelv retorikai figuratív képességeit magával az irodalommal azonosítására. Számptalan előzményt mutathatnék fel az irodalom és a trópus azonosítására.”⁹⁷

A dekonstrukció számára a nyelv alapvetően tevékenység, és kizárólag a használatban létezik. A retorikus-tropikus alakzatok szemlélete a nyelvet nem mint merev struktúrát, hanem mint kaotikus, rendezetlen halmazt tárja fel. A nyelv elemei ezen a szinten végtelen sok, szerteágazó retorikus-tropikus lehetőségként léteznek.⁹⁸

A retorika a nyelv figurativitásának feltárásával olyan poliszémikus jelleget, referenciális instabilitást tulajdonít a nyelvnek, amely magyarázhatja a hagyományos grammatikai-logikai szemléletű tudományosság ellenérzését. De Man *Ellenszegülés az elméletnek*⁹⁹ című írásában próbálja ezt a feszültséget megérteni. Írásának tanulsága szerint „a retorika – a grammatikához és logikához való termékeny negatív kapcsolata révén természetesen felszámolja a *trivium* (és tágabban értelemben a nyelv) jogigényét arra, hogy ismeretelméletileg szilárd építmény legyen. Az elméletnek való ellenszegülés a nyelv retorikai, illetve tropológiai dimenziójának való ellenszegülés...”¹⁰⁰ Mint ezek a sorok is mutatják, a dekonstrukció a retorikához – amely hagyományosan a beszélt nyelv struktúráinak és már akkor sem csupán a meggyőzés művészetének tudománya a volt¹⁰¹ –, tehát a retorikához fordulva a grammatikai, az írás fogalmiságában gyökerező nyelv szemléletet törekedett meghaladni, méghozzá szemmel látható sikerrel.

c) az irodalom, mint beszéd

Irodalom és valóság viszonyát alapjaiban értelmezi újra, hogyha az irodalmi nyelvet a beszélt nyelv modellje alapján határozzuk meg. A beszéd folyamatában a jelölő és jelölt tárgy nem különíthető el, ezzel szervezettebb egységbe illeszkedik valóság és kommunikáció. A heideggeri gondolat, miszerint a *nyelv a lét háza*, itt nyerhet igazi értelmet.

A párbeszéd modellje alapján kell tehát újragondoljuk az irodalmi kommunikációt, azon a módon, hogy benne az irodalmi nyelvhasználat a kommunikáció lényegileg meghatározó tere. Félrevezető az elképzelés, amely az irodalmi szöveget a párbeszéd résztvevőjeként értelmezi.

Irodalom és valóság nem választható szét oly módon, hogy az irodalmi szöveget mint a valóságot tükröző, ám sajátosan fikcionális teret tekintjük. Az irodalmi szövegnek nem ezért adott a lehetőség a párbeszédből, mint kontextusból való kiemelkedésre, hogy így helyezze magát monologikus beszédhelyzetbe. A beszéd életszerűsége csakis ezt jelenti, méghozzá oly módon, hogy a szöveg egyéni viszonyt teremt minden résztvevő számára.

A kommunikáció résztvevőinek szerepe nem határozható meg egy végleges szétválasztásban. Csak kölcsönös ráutaltság és válaszkészség teremthet működő párbeszédet. A párbeszéd modellje

96 lásd Nietzsche hatásáról a posztmodern retoricitás-felfogása in Bókay (1997) 396. o.

97 Bacsó (1991) 120. o.

98 ezen a ponton rekonitható de Man felfogása Derrida *írásfogalmával* „Valahogy úgy képzelhető el ez az ősrítés, hogy minden egyes nyelvi elem, szó rendelkezik használatának összes lehetséges verziójával” (Bókay (1997) 399. o.) Ez a bőség a nyelv retorikus természetéből következik, így a grammatika soha nem tárhatja fel.

99 in: Bacsó (1991)

100 u. o. 109. o.

101 hiszen a szónoklat művészetének értelmezésével a nyelv figuratív természetét vizsgálta,

alapján értelmezhető újra az irodalom „tanító” szerepe is.

IV. KÉPSZERŰSÉG

1. Kép és nyelv

a) kép és írás

Az írás nem csupán a nyelv szóbeli sajátosságait szorította háttérbe, a képek és a kommunikáció képi impulzusai is másodlagos szerepbe kerültek az írásbeliség évezredei alatt. Annak ellenére, hogy a kép az írás és nyomtatás korában is jelen volt, értelmezése gyakorlatilag teljesen az írott szöveg értelmezésének függvénye lett.

A kódexekben a kép díszítő és ábrázoló funkciói elsődlegesen az írott szöveg értelmezését szolgálták, míg nyomtatásban kép beillesztése a szövegbe évszázadokig komoly nyomdatechnikai problémát jelentett. Ennek eredménye, hogy az elmúlt századok írott nyelvhasználata alig tudta kihasználni az ábrák megvilágító, kommunikatív erejét. Igaz ez az irodalomra is, és minden bizonnyal a tudományos és filozófiai nyelv lehetőségeit is behatárolta, hogy kizárólag szavakkal és hosszas konceptuális érveléssel kellett közvetítse mondanivalóját.

A kép ez idő alatt teljesen autonóm szférába szorult. Fontos azonban a kapcsolat, amit a filozófiai platonizmus és a képi megjelenítés sugallta világlátás között láthatunk. Az írás sajátosságaiból eredeztettük a platonikus, az általános létezőkhöz kötött jelszemlélet kialakulását. A hagyományos képi rögzítés hasonló filozófiát sugallt. „A platonizmus háttéréhez az is hozzátartozik, hogy a fényképezés eljövételét megelőzően nem létezett olyan technológia, amely alkalmas lett volna egyes tárgyak pontosan megismételhető képi reprezentációjára. A képek általános vonásokat emeltek ki, s ezáltal általános létezők létét sugallták.”¹⁰² A kép ezzel teljesen kiszolgáltatottá vált az írás konceptualizmusának.

b) kép és beszéd

A szóbeliség évszázadaiban a nyelv sokkal többet merített önnön képiségéből, sokkal jobban épített a gondolkodás képi struktúráira. A szóbeli nyelv metaforikussága, tropikus gazdagsága már régi tapasztalat.

A fiatal Herder figyelt fel először ennek hallatlan jelentőségére. „Az újabb német irodalomról” írott művében amellet érvel, hogy a szóbeliség nyelve képies, metaforikus, nem-tulajdonképpen (nem-szószerinti), átvitt jelentésekkel dolgozik; míg az írott nyelv elvont, filozofikus, nem képies.

A nyelv gyermekkorában „... az ember még nem [beszélt] ..., hanem intonált; ... az ember keveset [gondolkodott] ..., viszont annál többet [érezett] ...; és semmit nem csinált kevésbé, minthogy írt volna - Az ember tehát énekelt, amint sok nép ma is ezt teszi és amint azt a régi történetírók a saját elődeikről rendre feltételezték. - A gyermek ifjúvá emelkedett, az élet- és gondolkodásmód levetkőzte lobogó tüzeit: a nyelv dala inkább az emberi nyelvről folyt alá, miként Nesztórból Homérosznál, és utat talált a fülbe. Az emberek nem érzéki fogalmakat keverték a nyelvbe; ugyanakkor, mint magától értetődő lehet, ismert érzéki nevekkel illették ezeket; ezért feltételezzük, hogy az első nyelvek képekben és metaforákban gazdagok voltak.

102 William Ivins: *Prints and Visual Communication* című, 1953-ban megjelent művének briliáns érve szerint;

Minél több polgári és elvont szót vezetnek be, minél több szabályt kap egy nyelv: annál teljesebb lesz, ám annál jobban veszíti el a valódi költőiséget.

A nyelv magas kora a szépség helyett csak a helyességről tud. Minél több nyelvtani szabály köti gúzsba a kivételeket, minél inkább arra törekszik a világ, hogy a rokon értelmű szavakat megkülönböztesse, vagy kihajítsa, minél inkább képes arra, hogy a nem-tulajdonképpen szavak helyett tulajdonképpeneket vezessen be; minél több ingert veszít el a nyelv: annál kevesebbszer fog bűnbe esni... Ez [volna] a nyelv filozofikus korszaka.¹⁰³

Nietzsche Görög irodalomról tartott előadásában a trópusokat nem tulajdonképpen jelentéseként értelmezi (Tropen = uneigentliche Bezeichnungen). Majd így folytatja: „Minden egyes szó kezdettől fogva és magában, jelentését illetően, trópus.” A szinekdoché, metafora és metonímia Nietzschei magyarázata: „A trópus nem így vagy úgy kapcsolódik a szóhoz, hanem annak a legsajátabb természetű. Olyan "tulajdonképpen jelentésről", amely csak különleges esetekben közvetítődne, egyáltalán nem lehet beszélni.¹⁰⁴ Nietzsche ezen előadásában a görög irodalom eredendő szóbeli jellegét hangsúlyozza, s mint látjuk, a szavakat itt kivétel nélkül szóképeként értelmezi.

Nietzsche-nél igen nagy szerepet kap ez a felismerés, hiszen később ő lesz az, akinek „metafizika kritikájához a megoldást a trópus retorikai modelljében találjuk, vagy ha úgy tetszik az irodalomban, mint olyan nyelvben, mely leginkább a retorikán alapul.”¹⁰⁵

Mint látjuk, több filozófiai elképzelés merített keze abból a tapasztalatból, hogy a szóbeli nyelvhasználat alapvetően közelebb áll a képi szemlélethez, jobban hat a gondolkodás képi struktúráira. Nietzsche-nél ez végül az írott nyelv leleplezéséhez vezetett: itt talált alapot a hagyományos metafizika destrukciójához, amely az írás fogalmiságában gyökerezik, amely a maga absztraktságával, kauzális struktúráival megszüntette a szóbeli nyelvhasználat szervességét, a nyelv képi alapjait pedig a felismerhetetlenségig háttérbe szorította.

c) trópus és kép

Az eddigiek során bizonyos tekintetben egyenlőségjelet tettünk a kép vizuális élménye és egy trópus befogadásának kognitív tapasztalata közé. Ezt a feltevést látszólagos egyértelműsége ellenére is igazolni kell.

A trópus, mint a *szókép* kifejezés is mutatja, azt lenne hivatott megmutatni *szónyelvi* eszközökkel, amit egy kép képi mivoltában megmutatni képes. Világos azonban, hogy ez

103 "[die] Sprache [in ihrer Kindheit:] ... man [sprach] noch nicht ..., sondern tönete; ... man [dachte] noch wenig ..., aber [fühlte] desto mehr ...; und also nichts weniger als schrieb" - "Man sang also, wie viele Völker es noch thun und wie es die alten Geschichtschreiber durchgehends von ihren Vorfahren behaupten" - "Das Kind erhob sich zum Jünglinge... die Lebens- und Denkart legte ihr rauschendes Feuer ab: der Gesang der Sprache floß lieblich von der Zunge herunter, wie dem Nestor des Homers, und säuselte in die Ohren. Man nahm Begriffe, die nicht sinnlich waren, in die Sprache; man nannte sie aber, wie von selbst zu vermuthen ist, mit bekannten sinnlichen Namen; daher müssen die ersten Sprachen Bildervoll, und reich an Metaphern gewesen seyn" (153.o.). - Majd a következő lapokon: "je mehr bürgerliche und abstrakte Wörter eingeführt werden, je mehr Regeln eine Sprache erhält: desto vollkommener wird sie zwar, aber desto mehr verliert die wahre Poesie" (154.o.). - "Das hohe Alter [der Sprache] weiß statt Schönheit bloß von Richtigkeit. ... Je mehr die Grammatici den Inversionen Fesseln anlegen; je mehr der Weltweise die Synonymen zu unterscheiden, oder wegzuwerfen sucht, je mehr er statt der uneigentlichen eigentliche Worte einführen kann; je mehr verlieret die Sprache Reize: aber auch desto weniger wird sie sündigen. ... Dies ist das /dies wäre ein Philosophisches/ Zeitalter der Sprache" (155.o.). lásd: *Herders Sämtliche Werke*, hrsg. von Bernhard Suphan, Bd.1, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1877) 153. o.

104 "Alle Wörter aber sind an sich und von Anfang an, in Bezug auf ihre Bedeutung, Tropen" (249.o.) "...die Tropen treten nicht dann und wann an die Wörter heran, sondern sind deren eigenste Natur. Von einer 'eigentlichen Bedeutung', die nur in speciellen Fällen übertragen würde, kann gar nicht die Rede sein" (250.o.). lásd: *Nietzsche's Werke*, Leipzig: Alfred Kröner. Bd. XVIII: *Philologica*. Zweiter Band. *Unveröffentlichtes zur Literaturgeschichte, Rhetorik und Rhythmik*, 1912 249-250. o. Paul de Man: A trópusok retorikája című tanulmányában, melyet Nietzsche nyelvészleletéről és metafizika kritikájáról írt, szintén ezekre a szöveghelyekre hivatkozik.

105 de Man (1994) 41. o.

magyarázatnak kevés, hiszen egy metafora is de más trópusok, főleg egy metonímia gyakran épít olyan elemekre, amelyek vizuálisan nem ragadhatók meg. Egy szempontból mégis nagyon fontos, hogy az esetleges analógiánál is többet lássunk kép és trópus között. Ez a kognitív felfogás azon szintjének nézőpontja, amely a nyelvi, fogalmi megragadás szintje mellett, vagy a mögött helyezkedik el, amennyiben önálló létét elismerjük.

A probléma részletes kifejtésére jelenleg nincsen mód, ámbar jelentősége óriási, ha meg akarjuk érteni a metafora kognitív státuszát. Tulajdonképpen nehéz is lenne véglegesnek tűnő választ találni, hiszen egészen a közelmúltig is, a kognitív pszichológia egyik legizgalmasabb, és legtöbb vitára okot adó kérdése ez volt: van-e önálló, fogalmiságtól mentes képi megragadás. Az *imagery debate* – ahogy a résztvevők visszaemlékeznek¹⁰⁶ – nem a körül zajlott, vajon van-e mind *képi*, mind *propozicionális* reprezentáció az emberi megismerésben. A felek mindkettő létét elismerték. Abban is egyet értettek, hogy a képi megragadás *értelmezése* propozicionális mozzanatokra is támaszkodik. A fő nézetkülönbség abban állt, hogy a vizuális, mentális képek vajon képi reprezentációra is épülnek, vagy kizárólag propozicionálisan megjelenítettek.¹⁰⁷ Az agy kutatás hozta el a megoldást, amikor újabb eredményei igazolták,¹⁰⁸ hogy a nagyagykéreg bizonyos látásért felelős területei *térbelileg képeznek le*, vagyis bizonyítást nyert a mentális képi reprezentációk agyi megfelelőinek önálló, tényleges megléte.

Ezzel tulajdonképpen lehetővé vált, hogy feltegyük, létezik az emberi kogníciónak olyan szintje, amelyre a vizuális képi tapasztalat és a metaforikus *élmény* egyaránt hatni képesek. De mindettől eltekintve is hivatkozhatunk arra a mindennapi intuitív tapasztalatra, hogy egyes metaforák megértése gyakran sokkal inkább képi megjelenítésre támaszkodik, s nem nyelvi referenciák megragadásra,¹⁰⁹ mint ezt sokan, a metafora alapvető nyelvi mivoltát hangsúlyozók is elismerik.

Levonhatónak látszik tehát a következtetés, mely szerint a trópusok – de kifejezetten a metafora – megértésében a képi megragadás elsődleges szerepet kap. A metafora így tulajdonképpen eszközzé válhat, amely szónyelvi közegben a képet a pótolhatja, kifejezheti. Az írás és főleg a nyomtatás századaiban a képi illusztráció beillesztésének nehézségei miatt a metafora lehetett az eszköz, amely a fogalmi megragadással párhuzamosan a képi élményt nyújtani képes.

d) a metafora (kiemelt jelentősége)

A trópusok közül a metaforának kiemelt jelentősége van a gondolkodás képiségeinek megragadásában. A metonímiával szemben, amely sokkal inkább a konceptuális fogalmiság betörése a képi szemléletbe, a metafora fordítva, a képiség jelenléte az egyébként konceptuális nyelvi világban. A metonímia általában valami logikai stabilitásra, állandóságra épül, amely fogalmilag megragadható. A metafora ellenben a fogalmi megragadhatatlanság erejével hat a nyelvben. A hatásnak erre a többletére építenek azok az elméletek is, melyek olyan „téves ítéletnek” tekintik a metaforát, amely a – vélt – *szó szerinti* jelentéssel összeférhetetlen tartományokba mutat.¹¹⁰

106 ehhez lásd: Stephen M. Kossly (1994), alábbiakban erre támaszkodom

107 "The issue was not whether people experience mental images. All parties agreed that they do. The issue was not whether propositional representations are sometimes used in cognition. All parties agreed that they are. And the issue was not whether images are solely depictive representations. All parties agreed that for a depiction (a picture or mental image) to have meaning, it must be interpreted in a specific way, which involves a propositional component."? "The issue was whether visual mental images rely on depictive representations (which are in turn interpreted by other processes), or whether they are purely propositional representations."

108 Itt ismét Kosslyn könyvére támaszkodom

109 Mint ezt Mac Cormac is elismeri, aki a metaforák elsődlegesen nyelvi mivolta mellett érvel; lásd u.ő. (1985) 141-142. o.

110 Pl. Fónagy Iván (lásd in: Szikszainé Nagy Irma: Stilisztika, 1994, Trezor Kiadó). Donald Davidson szerint metafora nem mutat külön tartományba: „A többlet, amit a metafora ad, ugyanabból a szemantikai forrásból ered, amiből a nem metaforikus jelhasználat merít” lásd Davidson: *A metaforák jelentéséről* in: Helikon 1990/1-2 448. o. Max Black éppen ezt utasítja el, szerinte a metaforák értelmezésénél nem a szó szerintiség felől kell közelíteni. Az egész grammatikai-szemantikai megközelítés problematikához lásd a Helikon különszámát a metaforáról (1990/1-2), különösen Robert J. Di Pietro: *A metafora a nyelvészetben* című összefoglaló cikkét.

A rögzült szószerinti és a metaforikus jelentés megkülönböztetéséből nő ki a metafora kreatív erejének elmélete, mely szerint a metafora nyújtana lehetőséget az önmagában statikus nyelv folyamatos bővítésére. Eszerint a metaforák töltenék be a nyelvben az új jelentések megalkotásának kognitív funkcióját, mégpedig azzal, hogy korábban össze nem kapcsolt referenciákat helyeznek egymás mellé. A grammatikailag leírható nyelv így tulajdonképpen „halott metaforák” rendszere lenne, amelyek megszokottságukkal elvesztették a metaforikusság érzetét. A metafora halála itt teljes, nem szolgálhat igazolásul annak, hogy a nyelv egészét metaforikusnak tekintjük.¹¹¹

A metaforák nyelvújító erejének lenne köszönhető az is, hogy képesek vagyunk hipotézisek megfogalmazására, olyan új állítások tételére, amelyekre a rendelkezésünkre álló fogalmiságnak egyszerűen nincsenek meg az eszközei.

A metafora kreatív erejére építő elgondolásnak a jelentősége számunkra most az, hogy megmutatja: annak a konceptuális fogalmiságnak, amely a nyelv referenciális szemléletére épül, a metafora valami külső, valami más, ami a másság erejével képes a nyelvet megújítani. Az írás fogalmiságával szembeállítva így külön kognitív tér lenne a metaforáé, amely előbbinek folyamatos megújítására szolgál, és amely csak „képileg” ragadható meg.

2. Kép és irodalom

a) metafora és filozófiai diskurzus

Nietzsche óta a metafora, a nyelv metaforikus természetének problémája a filozófia egyik legizgalmasabb kérdése lett.¹¹² Nietzsche számára a nyelv lényegi metaforikus természete árulja el, hogy a nyelv az „elfedés” legfőbb eszköze. „Az igazságok olyan illúziók, amelyekről elfedtük, hogy azok; metaforák, amelyeket elhasználtak és elvesztették érzéki erejüket...”¹¹³ Heidegger mintha azt sugallta volna, hogy a metaforikusság valamilyen módon meghaladható: „A metaforikus csak a metafizikán belül létezik.” Ám egyetérthetünk Ricoeur-rel: „annak, hogy Heidegger maga is állandóan használja a metaforát, végül is nagyobb a jelentősége annál, mint amit a metafora ellenében történetesen mond.”¹¹⁴ Derrida Nietzsche nyomán halad tovább, amikor hangsúlyozza: a metafora elhasználódása tulajdonképpen csak a metaforikus eredet elrejtése általi idealizáció. Innen érthető meg a „metafora önmagára vonatkozásának paradoxona,” amely szerint „nincs olyan metaforáról szóló megnyilatkozás (discours), mely maga is ne metaforikusan alkotott fogalmi rendszerben dolgoznék. Nincs olyan nem metaforikus hely, ahonnan megfigyelhetnénk a metaforikus tér rendjét és körülhatárolását... ennél fogva nem rendelkezhetünk a metafora körülhatárolásának elvével... A metaforicitást egyáltalán nem lehet megfékezni.”¹¹⁵

Láthatjuk, a metafora szerepe a filozófiában ellentmondásos. Egyik oldalról a filozófiai kritika fontos eszköze volt, mint például Nietzschénél, vagy Derridánál, akik a nyelv alapvető metaforikus természetének hangsúlyozásával a logocentrikus, konceptuális fogalmiságra építő filozófiák kritikáját adják. A Derrida nyomán kibontakozó dekonstrukció, felismerve a metaforikusság erejét és jelentőségét, már beépíti saját elméletébe, és elfordulva a hagyományos referenciális jelszemlélettől éppen a metaforikuságra építve próbálja saját filozófiáját megalapozni.

A másik oldalon pedig a filozófiára is mindig igaz volt, hogy az új megfogalmazásának, a paradigmaticus nyelvi elkülönöződésnek a legfőbb lehetőségét a metafora, új metaforák alkotása

111 Mac Cormac álláspontja

112 E rendkívül összetett problémát nem kívánjuk most részletesebben tárgyalni. Célunk csupán az, hogy érzékeltessük: a filozófia, és főleg az elmúlt század filozófiájának érdeklődése a metafora problémája iránt, jelentősen befolyásolta a mai irodalomelmélet alakulását. A kérdésben való elmélyedéshez lásd Ricoeur (1999), *Metafora és filozófiai megnyilatkozás* című írását.

113 Ricoeur (1991) 213. o.

114 Heidegger és a metafora problémájához lásd Ricoeur (1999) 205. sk. o.

115 u. o. 214. o.

jelentette. Ez okozza például Heidegger metafora-felfogásának sajátos ellentmondását.

b) metafora és irodalomtudomány

A metafora fontos szerephez jutott a modernség utáni irodalomelméletben is. A használatban, áramlásban lévő nyelv megragadására alkalmatlan volt a hagyományos referenciális szemléletmód. Az irodalomelmélet új irányzatai a nyelvi megnyilatkozásban az értelmi sokszerűség megragadására törekedtek. Így került előtérbe a metafora amely a nyelvészet számára régóta problémát jelentett, hiszen ellentétes jelentéseket is lehetővé tesz, így referenciálisan megközelíthetetlen.

A fordulat eredménye, hogy a retorika, mint a beszédalakzatok, a nyelv figurativitásának tudománya, és a metafora főszerpbe kerültek a kortárs irodalomtudomány legfőbb irányzataiban. Mind a hermeneutika, mind a dekonstrukció a metaforához fordulnak, amikor új nyelvszemléletük kifejezéséhez keresnek fogódzókat.

Gadamer egyértelműen a nyelv lényegi metaforikus jellege mellett érvelt, ebben látta a hagyományos, platóni jelfelfogás meghaladásának lehetőségét.¹¹⁶ Emellett is még sokkal fontosabb lehet, hogy amikor nyelv és szó státuszának megértésére törekedett, mindezt a kép felől közelítette meg.¹¹⁷ A művészet ontológiai státuszának elemzésekor a kép létrangja világítja meg, hogy a megmutatkozás, előadás (*Darstellung*) folyamata nem érthető meg a referencialitás szemléletmódjával. „A kép ontológiai struktúrája sokkal inkább olyan jelenségekből érthető meg, mint a reprezentáció. A kép létfolyamat – benne jut a lét értelmes-látható megjelenéshez.”¹¹⁸ Nagy jelentősége van annak, hogy a referencialitás meghaladása a kép felől történik. A kép esetében kézzelfogható az a folyamat, ahogy önmaga létét tulajdonképpen a megmutatkozásban (*Darstellung*) nyeri el. Mikor Gadamer az irodalomra, a szónyelvi műalkotásra is kiterjeszti ezt, a nyelvet is a képszerűség, a metaforicitás felől közelíti meg. Ennek eredménye – amely Gadamer és Derrida hermeneutikája közötti különbség egyik fő pontja lesz – hogy Gadamer nem jeleméleti talajon áll, számára a kép és szó nem jel, sokkal inkább létfolyamat, fennállás.

A hermeneutika Ricoeur-i modelljében is fontos szerephez jut a metaforicitás, méghozzá a szimbólum fogalmával.¹¹⁹ Ricoeur a hermeneutikai jelenséget szimbólumként értelmezi. Ricoeur számára is a grammatika és a hagyományos referencialitás elégtelensége vezet a szimbólumhoz, amely végül a hermeneutikai interpretációt lehetővé teszi. A hermeneutikai szimbólum egy „teljes nyelv visszaállítása, olyané, mely valamire vonatkozó, enigmatikusan megjelenített súlyos intencionalitással és analogikus referenciákkal terhes.” „Szimbólum akkor jön létre, amikor a lingvisztikai kifejezés kettős vagy többszörös értelme következtében interpretációs tevékenység válik lehetővé. Ezt a tevékenységet az az intencionális struktúra teszi lehetségessé, amely nem az értelem és a dolog viszonyában, hanem az értelem architektúrájában, a második értelemnek az elsőhöz való viszonyában merül ki... az interpretációt ez a textúra teszi lehetővé...”¹²⁰

Az irodalomelméletben legnagyobb hatással az amerikai dekonstrukció értékelt fel a metafora szerepét. A dekonstrukciós megközelítés kulcsfogalma az allegória, amely itt még a hagyományosan értelmezhető metaforikus szerkezet „stabilitásának” a megbontását is lehetővé teszi. Paul de Man a nyelvet a retorizáltság felől közelítette meg, amely a figurativitás a nyelvi alakzatok szerepének felértékelődést eredményezett. Az allegória – eredetileg a szónoki beszéd egy alakzata – ezen belül is kiemelt jelentőséghez jut, amennyiben a retorikus folyamatok paradigmája lett. Segítségével lett megvilágítható az irodalmi mű valóságához való viszonya, így az allegória lett az új értelmű referencialitás és mimézis kulcsfogalma is.

Az allegória olyan kép, amelynek jelentése az olvasás folyamatában bontakozik ki, így, így

116 lásd Gadamer (1984) 300. o.

117 lásd u. o. 107. sk. o.

118 u. o. 112. o.

119 lásd Bókay (1997) 283. sk. o.

120 Ricoeur-t idézi Bókay 284. o.

szembe kerül a szimbólummal,¹²¹ hiszen „nem a belső analógia, hanem sokszor a külső hasonlóság mozgatja, és gyakran történeteszerű.”¹²² Az allegória megértésének egyik kulcsfogalma a temporalitás. Az allegória jelentése nem eredeti módon adott, hanem az interpretálás folyamatában bontakozik ki, és döntően a jelölők közötti kapcsolat alapján formálódik.¹²³

Mint látjuk, a dekonstrukció számára is a képiség segítségével válik lehetővé a platóni jelszemléletben gyökerező nyelv meghaladása. Az allegória, mint „szupplementáris képi ráépülés”¹²⁴ a jelölők viszonylatába helyezi az értelmezést. A *szupplementaritás* Derrida filozófiájának egyik kulcsfogalma, jelen esetben azt jelzi, hogy az allegória „olyan elcsúszó, folyamatosan (temporálisan) alakuló értelem mely dekonstruálja és másodlagossá teszi a szó szerinti, stabil értelmet.”¹²⁵ „Mindezzel egy szükségszerű, teremtő-játékos textuális inkoherenca formálódik meg, a szöveg *intertextuális* értelművé és *nyitottá* válik.”¹²⁶

c) a kép rögzítetlensége

A felismerés, mely szerint a nyelv és az irodalmi mű, mint nyelvi struktúra nélkülözi a stabilitást, az egyirányúságot, ehelyett folyamatosan változik, minden befogadói hozzáfordulásban másnyelvennek mutatkozik – mindez a képiség felértékelődéséhez vezetett. A kép kitörési irányt jelentett a referencialitás hagyományos szemléletmódjából, mégpedig nyilvánvalóan azáltal, hogy a szóbeli, propozicionális fogalmiság alternatíváját nyújtotta.

A kép, mint *nem nyelvi elem* van jelen a szövegben, így, amíg az értelmezést nyelvi tevékenységnek tekintjük, amíg a válasz csakis nyelvi reakció lehet, addig nyilvánvaló, hogy a kép értelmezése lényegében rögzítetlen, hiszen hozzáférhetetlen a nyelv számára. „A szöveg rögzíti, *leírja* tények összefüggéseit; a kép viszont *megmutathatja*, hogy a dolgokkal hogyan, miképpen *bánjunk*. A szöveg uralma a kép felett egyszersmind az elméleti tudás uralmát jelenti a gyakorlati tudás felett; ez az uralom azonban kínos és kétes.”¹²⁷

d) metaforikusság az irodalomban

„Az írásbeliség előtti nyelv merőben metaforikus, képekből táplálkozik, s képeket táplál; az írásbeliség kibontakozásával nemcsak a szóbeli nyelv, hanem a képek is alárendelt helyzetbe kerülnek.”¹²⁸ A kiteljesedett írásbeliség korában, azzal, hogy írásba ágyazódott, a képi kifejezőmód másodlagos szerepbe szorult.

A kép értelmezésének megmerevedését az írásbeli jelhasználat szemléletmódjának köszönhetjük: „A nyomtatással lehetővé válik a szilárd nézőpont, s a kép megszűnik plasztikus szervezet lenni.”¹²⁹ „A természet egyetlen rögzített megfigyelési pontból történő, betű szerinti utánzása szétrombolta a műalkotást, mint képi organizmust”, amit azután a modern festészet tudott ismét megtalálni: „A tárgy nélküli művészet rávilágított a képi mű strukturális törvényeire. Visszaadta a képnek eredeti szerepét: azt a dinamikus élményt, ami érzékeink tulajdonságain és ezek képi megszervezésén alapul.”¹³⁰ Láthatjuk, itt a kép értelmezésének kulcsfogalma ismét az a dinamizmus, a folyamatos

121 Nem kívánjuk elhanyagolni azt az igen jelentős különbséget, amely hermeneutika és a dekonstrukció szimbólum felfogása között van, vizsgálódásunk szempontjából azonban szükségtelen túlságosan belemenni a részletekbe.

Világos, hogy a dekonstrukció szimbólum fogalma, amelyet szembeállít az allegóriával, nem azonos a Ricoeur-i fogalommal.

122 Bókay (1997) 411. o.

123 lásd Bókay (1997) 414. sk. o.

124 „supplementary figural superposition” – Joseph Hillis Miller kifejezése, lásd in Bókay (1997) 417. o.

125 Bókay (1997) 417. o.

126 u. o. 415. o.

127 Nyíri (2000)

128 u. o.

129 Marshall McLuhan nyomán in: Halász (1985) 116.

130 Kepes György: A látás nyelve 227. o. idézet in: Halász (1985) 116.

mozgás, változás, amely egy képet mindig jellemez, és amely minden hozzáfordulásban más értelemadást tesz lehetővé.

Abban a történeti időszakban, amikor az írás mellől a kép majdnem teljesen kiszorult, a trópus lehet az eszköz, amely az irodalmi nyelvben a képi megragadást lehetővé tette, amellyel a mentális kép kifejezhető volt. A metafora dinamizmusa mégis kiszorult az irodalmi nyelvből, köszönhetően annak, hogy az írás fogalmisága a propozicionális megragadás struktúráinak volt alárendelve, és ezzel a metafora kifejezésmódja ellenében hatott. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor az írásbeliség jelszemlélete megingott, és az irodalom is a hagyományos fogalmiságból kivezető utat kereste.

e) folytatás

Roman Jakobson kétfajta kognitív eljárás, a szelektáló, hasonlító illetve a kombinációra épülő logikai műveletek alapján tett különbséget a líra és epika kifejezésmódjai között. „Hasonlítsuk össze a költészet két fajtáját: a lírát, amely rendszerint elsődlegesen a hasonlóságra épül, és az epikát, amely főleg az érintkezéssel operál. Újra emlékeztetbe idézzük, hogy a metafora a lírai költésztől elidegeníthetetlen szóképzés, és hogy a metonímia az epikus költészet legfontosabb szóképe.”¹³¹ A megkülönböztetés megragadására az irodalmi nyelvben, a metafora és metonímia ellentétét hívta segítségül. Jakobson szerint például a realista regény a *par excellence* metonimikus mű.

Új értelmet nyerhet ez a szembeállítás, ha a metaforát a képiség, míg a metonímiát az írás fogalmiságához kötjük. A hagyományos jelszemlélet, az ok-okozatiság struktúráinak kiszorulása az epikából szükségszerűen eredményezte, hogy a metonimikus szerkesztésmódot lassan felváltotta a metaforikus. Már „a modern regény fejlődéstendenciái olyan folyamatot jeleznek, amelyben mind gyakrabban válnak uralkodóvá a metaforikus struktúrák.”¹³² Esteházi Péter prózájában a metaforikus szerkesztés már sokkal nagyobb mértékben kirekeszti a metonimikus, ok-okozati struktúrákat. „A metonimikus történetmondás egyértelmű fölbomlása a *Termelési regény*ben következik be,”¹³³ majd a *Próza iszkolásában* a szöveg elemeinek halmazszerűsége már mindennemű szilárd struktúra kialakítása ellenében hat, csak a metaforikus asszociációk mentén alakítható ki egységesebb olvasat. A metaforikus nagyon fontos eszköze a poliszémikus jelleg kialakításának.

Fontos hogy hangsúlyozzuk, az írásbeliség konceptuális fogalmiságától való eltávolodás, logikusan eredményezi, hogy az irodalmi nyelvhasználatban felértékelődnek azok a kifejezésmódok, amelyek a kogníció képi struktúráinak dinamizmusával hatnak. Ez a képszerűség a közelmúlt epikájában pontosan tetten érhető. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály a posztmodern sajátosságairól írva fogalmaz: „majdnem közhely, hogy a posztmodern próza állóképszerű...”¹³⁴ Esterházy, és főleg a *Bevezetés... elbeszélésmódjáról* például nyugodtan mondható, hogy a jelentésképzés struktúráit képeket felvillantásával, átfogó narratíva nélkül építi fel, amelyek így nem rendezhetők metonimikus összefüggések stabil rendszerébe.

Mindez pontosan mutatja, hogy metaforikus szerkesztésmód a képi struktúrák rögzítettségével, dinamizmusával hatva sokban segíthette, hogy a szerző – mű – befogadó hármasság tengelyén elgondolt irodalmi kommunikáció utóbbi felé billenjen el, és a szövegek közvetlenül is több teret biztosíthassanak a befogadói értelmezés számára.

131 Jakobson (192) 215. o.

132 Kulcsár Szabó (1984) 71. o.

133 u. o. 171. o.

134 Szegedy-Maszák (1995) 249.

V. SZÖVEGEK HÁLÓJÁBAN

1. Az intertextualitás

a) kötve

A szövegek intertextuális meghatározottságának felismerése kétségkívül a (poszt-) strukturalista irodalomtudomány egyik legjelentősebb felismerése volt. Nincs talán még egy olyan fogalom, amely ennyire pontosan jelezne a könyv világának végét, és amellyel ennyire lényegien lenne megragadható egy újfajta szövegszemlélet.

b) szerző és mű együtt hal

Az intertextualitás fogalmának felmerülése nem érthető meg, ha nem látjuk mennyire a „szerző halálához” kötődik. Azzal, hogy eltűnt a szöveg mögül a diskurzív középpont, amelyet korábban a szerző jelenléte biztosított, szabaddá vált az út az olvasó és szöveg viszonyának felértékelődéséhez. Az olvasóban pedig sokkal feltűnőbb és megragadhatóbb a befogadói meghatározottság. Könnyen látjuk, ahogy korábbi élmények, szövegekkel való találkozások, a nyelvhasználat egyéni története minden értelmezési folyamatban hatással van.

A másik fontos lépés az intertextualitás felismeréséhez vezető úton annak a szemléletmódnak a felértékelődése volt, amely a privát nyelvhasználatot elutasítva, a nyelv és a mindenkori nyelvhasználat elsődlegesen dialogikus jellegét hangsúlyozza. Nem véletlen, hogy a nyelv és szó dialogikusságát kiemelő Bahtyin lesz majd, akinek interszubjektivitás fogalmára hivatkozva Kristeva kidolgozza az intertextualitás elméletét. Bahtyin az irodalmi vizsgálatokban a szöveg belső struktúráiból kilépve a külső meghatározottság nyomait kereste. A *polifónia*, *dialogizmus*, *poliszémia* fogalmai jelzik, hogy ezt a meghatározottságot a nyelvi közvetítésben találta meg.

A meghatározottság felismerésével eltűnt egy hang a világból: az egyetlen beszélő hangja, amelyet korábban az autentikus szerző fogalma képviselt. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy az intertextualitás kifejezésével vált lehetővé a szubsztanciális szubjektumszemlélet teljes lebontása. A beszélő helyét szövegek vették át. „A szubsztanciális szubjektivitás egysége helyett, amely állítólag alátámasztja a diskurzust a maga totalitásában, a szöveg egy üres megnyilvánulás mobilitását nyújtja, amely a kinyilvánított észlelt vagy nem észlelt újraszerveződéséhez alkalmazkodik. A lélekhez és értelemhez kötött belső hang modellje helyett a szöveg – a jelentők vég és belső tartalom nélküli játékaival – szükségszerűen az *írásról* vagy a grammatológiáról szóló elméleteket részesíti előnyben.”¹³⁵

Ezzel a textuális fordulattal komoly hangsúlyeltolódás történt. A történelem, a tudomány, a valóság teljes egészében szöveggé lett. Az intertextuális szöveguniverzum a történeti valóság teljességének bekebelezésére jogot formált, beleértve az egyént, aki szintén szöveggé vált, melyet megint más szövegek határoznak meg.

Nagyon is kézenfekvő tehát, hogy szövegek történeti párbeszédékként értelmezzük az irodalmi kommunikációt is. Kizárva nem csupán a szerzőt, hanem a befogadót is, végleg szem elől vész mindenfajta „emberi” jelenlét. Mégis valamilyen hiátus marad az ember helyén, és ez az ür jelzi, hogy a probléma adott: az irodalmi kommunikációban résztvevő individualitás újfajta modelljének kidolgozására van szükség. Olyan modellre, amely a kommunikáció terében írja le az egyént, feloldva az állandó különbséget a kommunikáció különböző oldalain résztvevők között.

135 Wahl (1996) 10. sk. o.

c) a szöveg léte

Az intertextualitás, habár szövegekre vonatkozik, nem egyes szövegek viszonyát írja le, hanem a nyelv azon természetét világítja meg, amely szerint nem létezik önálló, más megnyilatkozásoktól és más beszélőktől független nyelvhasználat.

Hiba lenne tehát kizárólag a befogadó-szöveg viszony felértékelődését látni az intertextualitás felfedezésében, ahogy hiba lenne pusztán abból levezetni is. Kétségtelen, hogy a befogadásban sokkal könnyebb volt megtalálni más szövegek hatását, már csak azért is, mert az olvasó autonómiájának nem alakult ki olyan szilárd mítosza, mint a szerzőnek, a hatalom helyzetében, hosszú századok alatt. A nyelvhasználat intertextuális mozzanata nem csupán a befogadás-történetek egy lehetséges mozzanata, és főleg nem a hatáskeltés egyik írói eszköze. Sokkal inkább olyan ontológiai meghatározottság, amely minden megnyilatkozást egyetlen egységes szövegüniverzum adott pontjára helyez, amelynek helye csak más megnyilatkozások viszonylatában jelölhető ki. Nem véletlen, hogy a háló metafora ennyire alkalmas ennek az üniverzumnak a lírására.

Komoly félreértés tehát az intertextualitást a hagyomány-horizont „teleírottságából”, „kimerüléséből”, a nyelvi megelőzőtlenség felismerésének tapasztalatából magyarázni. Ebből csupán az a nem is oly kivételesen nemes gesztus eredeztethető, amellyel a beszélő beismerte a beszéd újdonságának, megelőzetlenségének lehetetlenségét, és amellyel megnyitotta az utat az immár szabad *újramondás* előtt. Ez a történet pedig ismét nem a hagyományról, sokkal inkább a nyelvről szól.

d) a narratíva ellen

Az intertextualitás, mivel a beszélő szöveg feletti helyzetét destabilizálja, az elbeszélésben az egységes narratíva felbomlását hozza. A korábban oly fontos narratív keret szétesik, „pretextussá válik (vagyis előszöveggé és ürüggyé), melyre mindenféle parazita diskurzusok csatlakozhatnak rá.”¹³⁶

A narratíva kompromittálódásának következménye, hogy végül mindenfajta diskurzív középpont eltűnik. „A végletekig vitt intertextualitás nemcsak a narratíva dezintegrációját vonja maga után, hanem a diskurzusét is. Az elbeszélés eltűnik, a szintaxis felbomlik, a jelentő meghasad, mihelyt a szövegmontázst nem uralja a vágy, hogy mindenáron megőrizzen egy monologikus értelmet és egy esztétikai egységet.”¹³⁷ A középpontvesztést az irodalomban is olyan nyelvteremtő szövegek jelezték, mint az *Ulysses*, de főleg a *Finnegan ébredése*, ahol a történetyszerűségnek nyomai maradnak csupán¹³⁸. A *Bevezetés a szépirodalomba* szövegein is láthatjuk, ahogy a korábban az elbeszélő által fenntartott „monologikus értelem” megbomlik. Az esztétikai egység azonban egyértelműen megmarad, csupán újra kell értelmeznünk a fogalmát. A *Próza iszkolása*, amely a történetről egészében lemond, minden bizonnyal így is csupán bizonyos szövegeket enged magához, mások számára hozzáférhetetlen marad.

A narratíva megbomlása is megerősíti a linearitás kérdésről korábban mondottakat. A linearitást, a narratíva monologikussága sugallta, amely mindaddig jelen marad, amíg a történetyszerűség a meghatározó. Bizonyítja ezt, hogy azok a szövegek, amelyek lemondtak a történetről, annál inkább meghaladták az egységes narratívát. A történet egységteremtő ereje olyan nagy, hogy talán nem túlzás, ha azt mondjuk, mindmáig a történet tartja fenn az elbeszélőt.

e) hagyomány és intertextualitás

Az intertextualitás fogalma komoly kihívást jelentett a hermeneutikai irodalomtudomány számára is, amely felismerte a lehetőséget, és a hagyománytörténet, a hatástörténeti tudat egységét próbálta

136 Jenny (1996) 37. sk. o.

137 u. o. 37. o.

138 nem véletlen, hogy a *Finnegans Wake* olyan nagy szerepet kap a dekonstrukció „irodalomtörténetében”

megragadni az intertextualitásban. Az intertextualitás ezzel a megkerülhetetlen, sőt teljességében meghaladhatatlan hagyományhorizonthoz való tudatos-tudatlan visszafordulásnak a jele lett.

Ha azonban az intertextuális kötöttség felismerését az írásbeliség szemléletmódjának a meghaladásából eredeztetjük, látjuk, ennek a szemléletmódnak több előfeltevése erősen problematikus.

Nyíri Kristófnak a *Hagyomány filozófiájáról* írott műve világította meg, hogy a hagyomány kérdése elsősorban filozófiai tisztázásra szorul. Írásában megkülönböztetett elsődleges, a szóbeliség viszonyaira,¹³⁹ és a kifejlett írásbeliség korára jellemző hagyományt. Utóbbiak a szóbeli hagyományoktól „gyökeresen különböznek, abban a tekintetben, hogy megkérdőjelezhető, reflexió és kritika tárgyává tehető, esetenként kiiktathatók, vagy művileg teremthetők.”¹⁴⁰ Nyíri Kristóf meggyőzően igazolta, hogy a kettő szétválasztása nélkül nem érthető meg a hagyomány filozófiája, sőt, egybemosásuk a hagyomány lényegének félreértéséhez vezet. Ez a félreértés az alapja, hogy például Husserl vagy Gadamer¹⁴¹ filozófiájukban egybemosták hagyomány és intézmény fogalmait, és a szóbeliség kritikai distanciát nélkülöző szemléletmódját erőltették az írásbeli hagyományra, pedig az a folyamatos kritikai megújulásban változik.¹⁴²

f) folytatás

Hagyomány és történetiség összekapcsolása egy klasszikus félreértésen alapul. A hagyomány nem történeti fogalom; „a hagyományt, mint olyant az időbeli mélység hánya jellemzi.”¹⁴³

Az irodalomtudomány, amely az intertextualitásban a hagyománytörténeti tudatosságot vizsgálja, történeti tudatot tételez fel a hagyomány horizontjához való viszonyban, és ezzel implicit módon megkülönböztet egy sajátos, intertextuális olvasási módot. Mindez pedig előfeltételez a) egyfajta történeti tudatosságot, b) a történeti kontextus ismeretét, c) a kontextus valamilyen értelemben vett állandóságát, rögzítettségét. Az intertextuális olvasás vonatkozásában pedig feltételezi, hogy d) az olvasó ismeri, ismerheti a pre- és kontextusokat, ismeri vagy ismerheti a szöveg „eredeti” környezetét, illetve nem utolsó sorban feltételezi, hogy e) az olvasó tudatában van, hogy intertextuálisan olvas.

Észre kell vegyük azonban, hogy az intertextualitás éppen ezeket az előfeltevéseket gyengíti. Az intertextualitás tagad minden eredeti kontextust, ellehetetleníti mindenfajta történetiséget a szövegek világában. A szöveg eredetisége egyénivé és esetlegessé lesz, a történetiség az egyéni olvasás történetévé. Lehetetlen bármifajta „helyes olvasatot” egy adott és történetileg megragadható hagyomány viszonylatából levezetni. Az intertextualitásnak legelőször a „hagyomány” történetisége esik áldozatul.

Nyíri Kristóf idézett tanulmányának végkicsengése szerint az írásbeliség kizárólagosságának megszűntével a szóbeliségre jellemző hagyományfelfogás visszatér, a hagyomány felértékelődik. Az irodalmat vizsgálva kétség kívül megfigyelhetjük ezt. Esterházy, Márton László prózája kitűnő példája, ahogy a hagyomány átjut, beemelődik a jelen irodalmi valóságába. Nem igaz azonban, hogy a kritikai viszony feladása lenne a beemelés ára. Ez a kritikai attitűd ugyan nélkülözi a történetiség távlatát, pontosabban feloldja azt, ám ezzel megnyitja az utat a horizontok teljes összeolvadása felé.¹⁴⁴ Nyugodtan mondhatjuk, éppen a hagyomány horizontjainak történetisége az ár, amit meg kell

139 példaként lásd a Homéroszról írottakat

140 Nyíri (1994) 8. o.

141 lásd u. o. 31.

142 Éles és lényegi kritikát fogalmaz meg Habermas is Gadamerrel szemben, amikor így fogalmaz: „A tradíció reflektált elutasítása megtöri a hagyomány természetadta szubsztanciáját... Az áttetszővé tett előítélet-struktúra immár nem működhet előítéletként... Gadamer a reflexió ama erejét vonja kétségbe, melynél fogva az... a tradíció erejét el is utasíthatja.” Lásd in Nyíri (1994) 32. o.

143 Nyíri (1994) 34. o.

144 Gadamer csupán azt nem vette észre, hogy a horizontok történetisége mennyire esendő, és hogy a múlt horizontjának történetisége (Gadamer (1984) 214. sk. o.) – amely horizont „maga is eleve mozgás” (215) – teljes egészében elvész az összeolvadásban; a tudat történetiségének nincsen semmi fogódzója. (Gadamer egyébként itt

fizetni. A hagyomány jelenné lesz, látszólag a múltról szól, ám valójában a jelent visszhangozza, a múlt nevében a fennállót önti formába.

g) a dehistorizáló mozzanat

Már Nietzsche látta, „a történeti jelenség, ha már tisztán és maradéktalanul megismert, s az ismeretek jelenségeinek egyikévé oldódott fel, annak számára aki megismerte halott.”¹⁴⁵ Az emlékezés mindig is ezt jelentette. Az eredetiség igénye, az emlékezéstől való elfordulás volt, ami a hagyomány távolságát és szentségét eredményezte.

Itt ér össze ismét a szóbeliség és az írásbeliség szembenállása mentén megkülönböztetett két hagyományfogalom. Az írásbeliség hagyománya nem hagyomány, hanem történelem. Ami belőle hagyományozódik, az csakis a jelennek, a jelenről szól. Ez a hagyomány pedig már nem közvetíti a múlt valamiféle objektív képét, nem érzékeli múlt és jelen különbségét. Az irodalomban az intertextualitás felismerése, és vele az *újrarendelés* amolyan irodalmi trenddé válása azt jelzi, hogy elhárult az akadály, amit a történetiség távlata jelentett, és megkezdődött a múlt kisajátítása. Ez egyben a múlt beszívargása a jelenbe. A két folyamat egy és ugyanaz, mely végül múlt és jövő különbségét törli el. Ez az a tradícióval való teremtő játék, amely a tradíciót dehistorizálva, paradox módon¹⁴⁶ egyszerre szűkíti be és sokszorozza meg a költői beszéd lehetőségeit.

2. Bahtyin

Mihail Bahtyin, amikor költői szó és irodalom státuszát megpróbálta megérteni, olyan szemléletmódot alakított ki, amely sok tekintetben az írott és beszélt nyelv megkülönböztetésére épül. Maradandó érdeme, hogy az irodalom dialogikusságának megértésében is az igény vezette, hogy az embert láthatóvá tegye a szövegek között; illetve, hogy felismerte: a párbeszéd az irodalom és valóság közötti viszony megértésének modelljét adhatja.

a) a beszélt nyelv és a másik

A beszélt nyelv: a párbeszéd nyelve. A párbeszéden kívül nincs nyelvi valóság. A beszélt nyelv a magányos ember számára hozzáférhetetlen. Bahtyin a beszélt nyelvből kiindulva utasította el a Humboldt-i gyökerű nyelvészleletet, amely szerint, Humboldt híres sorait idézve: „Teljesen függetlenül az emberek közötti kapcsolatteremtés szükségletétől, a *nyelv az egyén örökös magárahagyottságában is a gondolkodás elengedhetetlen feltétele lett volna az ember számára.*” Bahtyin szerint innen ered, hogy a XIX. században kibontakozó nyelvtudomány a nyelv kommunikatív funkcióját másodlagos szerepbe utalta, és elsősorban a „*gondolkodás beszédkapcsolatoktól független kialakulásában játszott szerepét vizsgálta.*”¹⁴⁷

A dialogicitás hangsúlyozása szükségszerűen kiemeli a párbeszédben résztvevők szerepét, mindkét oldalon. A „hagyományos nyelvészlelet”, mint Bahtyin írja, a beszélő szemszögéből közelíti meg a nyelvet, ha foglalkozik is a másik oldallal, azt a hallgatóság passzív szerepében látja. Pedig valójában beszélő és hallgató egymásra hatásának kölcsönössége mindkét oldalon aktív részvételt igényel. Ugyanúgy a beszélőtől, aki maga is hallgatóvá válik, mikor a befogadás reakcióira figyel, mint a hallgatótól, aki aktivitással válaszol. Nincsen a szerepeknek kizárólagossága.

Bahtyin a résztvevők szerepének hangsúlyozásával elutasítja azt az eldologiasító, antihumanista

(216) szembehelyezkedik Nietzsche *történeti tudat* kritikájával, lásd következő rész)

145 Nietzsche (1989) 36. o.

146 lásd ehhez Kulcsá-Szabó (1996) 278. sk. o.

147 u. o. 369. o.

nyelvszemléletet, amely „csak a nyelvi rendszert és a szöveget ismeri. Pedig minden megnyilatkozáshoz, még a legsablonosabb köszönéshez is hozzátartozik a szerző (és a címzett) egy meghatározott típusa.”¹⁴⁸ A szellemtudományok szerepéről írva így fogalmaz: „Szellemtudományok, tárgyuk nem egy, hanem két „szellem” (a vizsgálódó és a vizsgált, amelyeket nem szabad egyetlen szellemmé ösztömosni). Az igazi tárgy a „szellemek” kölcsönviszonya és kölcsönhatása.”¹⁴⁹

Élete végéig ezt a szubjektumot kereste, és jól látta, hogy az nem ragadható meg a hagyományos, szubsztanciális szemlélettel. „A polifónia sajátosságai. A polifonikus párbeszéd lezáratlansága (dialógus a végső kérdésekről). Ilyen párbeszédet lezáratlan személyiségek folytatnak, nem pedig pszichológiai szubjektumok.”¹⁵⁰

b) mondat és megnyilatkozás

Bahtyin a beszélt nyelvet az írottal szembeállítva próbálta meg nyelvszemléletét kidolgozni. A szembeállítás kulcsfogalmai a mondat és a megnyilatkozás.¹⁵¹ Míg a mondat a klasszikus, meghaladni kívánt nyelvészet tárgya, a halott nyelv egysége, addig a megnyilatkozás élőbeszéd, a beszédkapcsolat egysége.

Utolsó írásaiban Bahtyin a megnyilatkozást már a *nyelv* tulajdonképpeni egységének tartja, míg a párbeszédén kívüli nyelvet értelmetlennek látja: „Azt tartom értelmesnek, ami valamilyen kérdésre válaszol. Ami semmilyen kérdésre nem válaszol, annak számomra nincs semmi értelme.”¹⁵²

Bahtyin számára a nyelv statikus szemléletének meghaladása volt a cél. A párbeszéd volt a tér, ahol az áramlásban lévő nyelvet megtalálhatta. Hatalmas érdeme, hogy felismerte, a szó, a költői szó helyét is a párbeszédben kell keresnünk, és hogy innen kiindulva látta, az irodalom létmódja is kizárólag a párbeszéd lehet.

Dialogikus modelljének fontos tétele volt – amely egyben mai irodalomtudomány egyik lényeges alapelve –, hogy az irodalmi művek kommunikációjában közlemény csak az megvalósult párbeszédben jöhet létre, mely mint ilyen változó, változékony komponens. Bahtyin felismerte ennek jelentőségét, méghozzá – hangsúlyozzuk ismét – a beszélt nyelvből kiindulva. Mint írja, míg az írott nyelvben a közölt kód az állandóság látszatában mutatkozik, „az eleven beszédben viszont a közlemény, szigorúan véve, csak az átadás folyamatában jön létre, és lényegében semmiféle kód nincsen.”¹⁵³

c) a szó

Bahtyin a regény nyelvének elemzésében mutatott rá a szó dialogikus természetére. „A szó dialogikus orientációja olyan jelenség, amely természetesen mindenfajta nyelvre jellemző... a szó a tárgyhoz vezető útjának minden állomásán, bármilyen irányba indul is, másik idegen szóba ütközik, amellyel szükségszerűen élő, feszült kölcsönhatásba lép.” A szó emellett nem csak a tárgyban ütközik másik szóval, hanem „válaszra vár, és szükségszerűen befolyásolja az általa előlegezett válasz-szó lehetőségét... a szó egyfelől már mondott szavak atmoszférájában hatol előre, másfelől a ki ugyan még nem mondott, ám a megjelenésre épp őáltala már előkészített és anticipált válasz-szó

148 u. o. 535. o.

149 u. o. 533. o.

150 mint egyik halála után kiadott vázlatában olvasható, in Bahtyin (1986) 542. o.

151 Bahtyin is ehhez a kétség kívül sokat mondó, termékeny szembeállításhoz fordul, amelynek nagy a jelentősége a posztmodern irodalomelmélet számára. Paul Ricoeur is abban látja a hermeneutika fő előnyét, hogy nem szövegekkel, hanem – a magyar fordítás ez esetben is szerencsére ez – megnyilatkozásokkal (discours) foglalkozik, amelyek visszautalnak valamely beszélőre, illetve hogy közlésjellegűek, ennyiben hallgatóságot tételeznek fel. (lásd. Szegedy-Maszák Mihály utószavát in Ricoeur (1999))

152 Bahtyin (1986) 534. o.

153 u. o. 537. o.

befolyása alá kerül.”¹⁵⁴

A már mondottak és a várt válasz szavaira való sokrétű ráutaltságnak köszönhető, hogy a regény nyelve egy széles dialektikus mezőben mozog, amely a társadalom, történelem nyelvi kontextusának hatásai alatt áll. Bahtyin később a próza nyelvére nézve is hangsúlyozta, hogy a regénybe kerülve az elsődleges megnyilatkozások elvesztik eredeti alakjukat, és új szerepkörbe lépnek át, amelyet a regény származékos, ideologikus műfajának jellegzetességei határoznak meg.¹⁵⁵ Hogy mégis a regény nyelvének dialogikus sokrétűségét hangsúlyozta, ennek máig hatóan nagy a jelentősége, hiszen rámutatott arra, hogyan bontható meg a prózai nyelv egysége, mi módon feszíti szét a regényt saját struktúrájának összetettsége. Sajátos dekonstrukciós mozzanat ez a regény nyelvben, amely az írásbeliség formaiságának közvetlen letéteményese volt.

d) irodalom és valóság

A mondat szembeállítás a megnyilatkozással hasznos lehet, ha nyelv és valóság viszonyát próbáljuk megérteni. Bahtyin elméletéből következően a mondatnak nincs közvetlen kapcsolata a valósággal, mivel a mondat alkalmatlan arra, hogy válaszadásra késztesen. „A mondat szöveggörnyezete ugyanazon beszédalany (beszélő) beszéde... A mondatnak nincsen semmilyen közvetlen kapcsolata valósággal (a nyelven kívüli beszédhelyzettel) és a többi beszédalany idegen megnyilatkozásaival, értelme szerint nem teljes értékű, s így alkalmatlan arra, hogy közvetlenül meghatározza a másik beszélő válasz helyzetét, tehát hogy választ váltson ki.”¹⁵⁶

A dialógusból kiszakított szó lényegileg más, mint a párbeszéd terében létező. A fennköltség, tekintélyelvűség azt mutatja, hogy a beszéd eltávolodott a párbeszéd-től és monológ-gá alakult. „A szent (tekintélyelvű) szó tehetetlen, ki van szakítva a párbeszéd-ből, rendkívül ritkán kapcsolódik össze más – kivált profán – szavakkal.”¹⁵⁷

Ennek megfelelően különböztet meg Bahtyin elsődleges és származékos megnyilatkozást. Az ideologikus beszéd a származékos megnyilatkozások így például a regény sajátja. A regény önmagában tekinthető egy megnyilatkozásnak, ám származékos, amennyiben elsődleges megnyilatkozásokra épül. Ezek azonban, a regénybe kerülve már eltávolodtak a valóságtól. „Miután az elsődleges műfajok az összetett műfajok elemeivé válnak, eredeti alakjukat elveszítve, új szerepkörbe lépnek át: közvetlen kötődésük a reális valósághoz és a többi, közvetlenül a valóságra vonatkozó megnyilatkozáshoz megszűnik: például egy párbeszéd vagy egy levél, ha regényben jelenik meg, alakilag és mindennapi jelentését tekintve már csupán a regény tartalmában felidézett életre vonatkozik, és a reális valósághoz pusztán a regény egész részeként, vagyis nem az élet, hanem a művészet aktusaként van köze”¹⁵⁸

Mindez azt sugallja, hogy az irodalmunkra századokon át jellemző ideologikusság, fennköltétség, tekintélyelvűség annak eredménye volt, hogy az irodalom kiemelkedett a párbeszéd-ből, és ezzel eltávolodott a valóságtól. Elfelejtettük, hogy a nyelv léte a párbeszéd, és hogy az irodalom is „csak” egy sajátos módja az emberek egymással folytatott dialógusnak.

Ha felismerjük, hogy a kiszakítottság az írott nyelv sajátja, könnyen beláthatjuk, hogy a nyomtatás irodalma, és főleg a regény alkalmatlan a párbeszéd-re. Képtelen a válaszok végtelenségét magába fogadni és önmagának folyamatos megújítására felhasználni.

Az újkor irodalma teljesítette be végül a Platón hirdette nevelésművelési programját. Ennek ára az

154 Bahtyin (1976) 192. sk. o. Jellemző, hogy Bahtyin az élőbeszédet hívja segítségül, hogy elméletének megvilágításához. „Az élőbeszédben a társalgásban a szó közvetlenül és nyers nyíltsággal áll rá az utána következő válaszszóra: provokálja és előlegezi az utóbbit, és már előre mintegy hozzászerveződik.” (193)

155 A dialogikus próza és a zárt költői nyelv szembeállítás az 1934-35 folyamán íródott *A szó esztétikája a költészetben és a prózában* című írásában kap főszerepet. Az 1952-53-ban íródott *A beszéd műfajai* című tanulmány már nagy hangsúlyt fektet a regény műfajának „származékos” jellegére. Lásd a következő részt.

156 Bahtyin (1986) 380. sk. o.

157 u. o. 518. o.

158 u. o. 362. o.

volt, hogy kiemelkedett a valóságból, és végletekig leszűkítette a párbeszédben résztvevők körét. Homérosz számára a tanítás még mást jelentett. Számára a tanítás is csak részvétel volt a párbeszédben.

e) a válasz

A modernség utáni irodalomtudomány nagy eredménye volt, hogy felismerte: a befogadót vissza kell helyezni jogaiba. Ekkor került a vizsgálódások középpontjába az olvasó és szöveg viszonya, ugyanakkor a szerző nagyjából-egészében elfelejtődött, rosszabb esetben a halála volt az ár, hogy az olvasó megszülethessen.

A fordulat eredményeként születtek a különböző *reader response* elméletek, amelyek az irodalmi dialógust szöveg és befogadó közé helyezték. Ez a szemléletmód a szövegre továbbra is mint önálló, autonóm résztvevőre tekint. Az egyéni befogadás vizsgálata továbbra is korlátozott dialógust ír le, nincsen a befogadás-történeteket közös térbe helyező párbeszéd. Az olvasói válasz tere nagyon szűk, nem hat vissza a szövegre, vagyis kizárólag a személyes befogadás terében. Az egyes „befogadó” megkapja a lehetőséget, hogy az értelmezésben kreatív elemként lehessen jelen, de továbbra is el van zárva egy egységes párbeszédétől. Az olvasók el vannak szakítva egymástól, milliárd külön világ, csak a kiválasztottnak adatik meg az átjárás lehetősége.

A hermeneutikai szemléletmód érdeme, hogy a hagyománytörténetben, a hatástörténeti tudatban megpróbálta az olvasások és értelmezések történetét láthatóvá tenni, hangsúlyozva ezzel az irodalom kommunikatív jellegét. Az így leírt a párbeszédben, jelen lehet bármelyik egyéni befogadás, annak ellenére, hogy erősen hierarchizáltan, és a hagyomány által meghatározott, korlátozott érvénnyel.

3. Az individualitás újfajta modellje felé

a) valaki meghal

A szerző pozíciója már több mint egy évszázada erősen problematikusá vált. Már a modernségben megkezdődött destrukciója (Barthes Mallarmé-ra utal), annak ellenére, hogy csak a strukturalizmus utáni irodalomtudomány ismerte fel ennek jelentőségét. Egyértelművé vált, hogy elfogadhatatlan az a szerzői individualitás, amely a szöveghez kiemelt módon viszonyul, és meghatározza annak értelmezési irányait. E mögött a felismerés mögött azonban egy másik folyamat húzódik meg: a *karteziánus ego* pozíciójának megrendülése. A Descartes – Locke paradigma kulcsfigurája az a magányos a megismerő individuum, aki mindenben bizonytalanságot talál, kivéve saját elméjében, annak tevékenységében. Számára végül ennek világossága adhatja meg a világról való tudás bizonyosságát is. Ez a *mentalizmus*, a „benső világ, a benső mentális tárgyak és események filozófiája,” valójában a magányos könyvolvasó paradigmája.¹⁵⁹ Csak az írás, a nyelv vizuális megtapasztalása és kifejezeten a könyv kultúrája, amely a megismerésnek és gondolati tevékenységnek önállóságát sugallta – csak ez kelthette azt a bizalmat, amelyet a megismerő szubjektum önmagába vetett.

A hálózott individuum számára a gondolkodás közösségben, kommunikációban zajló *cselekvés*. Számára a nyelv csak használatában él. Ez a nyelv és individualitás Wittgenstein mutatta paradigmája. „Önmagában minden jel halottnak tűnik. *Mi* ad neki életet? – A használatban él.”¹⁶⁰

159 lásd Nyíri (1994) 100. o.

160 *Filozófiai vizsgálódások*, I. 432 §.

A könyvnek, mint autonómnak, önmagában teljesnek tekintett mű ideája szülte az autonóm, önálló gondolkodó és szerző mítoszát, aki teljes értékű megismerő szubjektumként állhat szemben az objektumként tételezett világgal. Vagy éppen alkotóként és befogadókét műalkotással szemben. Nem véletlen, hogy Kant, aki rendszeresen dolgozta ki a megismerés tárgyait maga tételező megismerőnek filozófiáját, az általa kidolgozott esztétikából nőtt ki a végigvitt individualitás zseniesztétikája. Ezzel az „esztétikai ítélőerő transzcendentális igazolása megalapozta az esztétikai tudat autonómiáját... Így a radikális szubjektívizálás, mely az esztétika kanti újraalapozásában rejlett, valóban korszakot teremtett”¹⁶¹

A szubjektivitásnak ez a szemléletmódja elképzelhetetlen olyan kommunikációs modellben, ahol a részvételre esik a hangsúly, és ahol a nyelv csak a használat által jelenthet. Ahol az egyén a kommunikációs viszonylatok folyamatosan áramlásban lévő metszéspontjain helyezkedik el, és a megismerés, a befogadás és alkotás, és egyáltalán, a gondolkodás, maguk is kommunikációs tevékenységek.

Korunkra nyilvánvalóvá lett, semmilyen gondolkodás és alkotás nem gondolható el önállóan létező autonóm individualitás tevékenységeként. Idézzük fel, mit mond az individuum helyzetének változásáról Lyotard, aki a posztmodern a tulajdonképpeni paradigmává emelte. „A *önmaga* kevés, de nem elszigetelt, ma minden korábbinál összetettebb és változékonyabb viszonyok szövevényében találhatik Bármilyen jelentéktelen legyen is, fiatal vagy öreg, férfi vagy nő, gazdag vagy szegény, egyaránt a kommunikációs áramkör „rezgési pontjain” helyezkedik el.”¹⁶² Láthatjuk, ebben a kiemelt jelentőségű írásban is milyen hangsúlyos: az individualitás új minősége új kommunikációs helyzetéből fakad. Megszűnt a világgal szemben önmagát magányosan, szubsztanciaként tételező egyén. Felváltotta a szórt és kommunikációs folyamatok metszetében elhelyezkedő, hálózott individualitás.

Úgy tűnik, mintha az elmúlt évtizedek a szerzővel egyszer s mindenkorra leszámoltak volna. A hiátus a helyén azonban jelzi, a halál, mint megoldás nem elég. Foglalkozni kell a szerző sajátos ontológiai státuszával, a szerzőnek a szövegre vonatkoztatott ontológiai funkciójával. A szerző keresése vezethet el a befogadó helyének megtalálásához is. Az irodalmi kommunikáció így élettelen, meg kell találni a helyet, ahol az individuum áll, és a fogalmakat, amelyek leírhatják a helyzetét.

b) valaki születik

A szerző és az olvasó hagyományos szétválasztása kettős hatással jár, két dolgot áldozunk fel általa. Megfosztja egyszer az olvasót a szöveg megalkotásának lehetőségétől. Másrészt a szerzőtől megtagadja – vagy legalábbis a szerző szerepének megértésekor kizárja – a szerzőt, mint olvasót. A két szerep szigorú megkülönböztetése csakis azon alapulhat, hogy máshogy írjuk le az olvasó és máshogy a szerző viszonyát a szöveghez. Hogy feltételezzük, több szöveg van, egy az íróé és egy az olvasóé.

A szöveghez való viszony tisztázása világíthatja meg a megkülönböztetés értelmetlenségét.

Nyilvánvaló, hogy az interpretáció nem a szövegegész tartalmi kibontása, hanem a szöveg kiegészítése, tartalmi kibővítése.

Heidegger nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az értelmezést az élet fontos, léteremtő mozzanataként világítsa meg. A „költőien lakozni” kifejezés azt jelzi, hogy az élet poétikus-

161 lásd Gadamer (1984) 51. o.

162 Lyotard (1993) 38. o.

hermeneutikus játék. "Költés és lakozás nem csak hogy kizárják egymást: költés és lakozás – egymás számára való kihívásként – összetartozik." Az értelmezés költői, alkotó jellege folytán „elsősorban a befogadó szituációjának a kidolgozása, a meghallgatás, a kérdés megfogalmazása mind önteremtés.”¹⁶³ A költészet valami lényegi, léteremtő élmény megélésének lehetőségét nyújtja.¹⁶⁴

A „költői lakozás” nem merül ki abban, hogy művek olvasásával segítséget keresünk a lét artikulálásához. A befogadás maga alakítja a lét struktúráit. Lét és szöveg a hermeneutikai folyamatban véglegesen és elválaszthatatlanul egybe forr. Kibogozhatatlanul, nem mint két külön minőség, hanem azonosként.

Míg korábban, hála az írott szöveg robosztus állandóságának, látszólag elvált egymástól alkotás és befogadás mozzanata, a hermeneutikai folyamatban a kettő nyilvánvalóan egy.

A párbeszéd erre az egységre épül.

A párbeszédben résztvevő számára az én és a többiek közötti kognitív határvonal elmosódik, „olyan környezetben gondolkozik, amelyben más személyek gondolatai állandóan s aktívan jelen vannak és hatnak egymásra.” A párbeszéd „közösségibb lesz, de talán személytelenebb, egyúttal kevésbé alanyi.”¹⁶⁵

A szöveg a párbeszéd tere, egyetlen, egységes, folyamatos áramlásban lévő szöveg-univerzum, a hozzá való viszony kulcsfogalma pedig nem a használat, alkotás és befogadás, hanem a részvétel.

VI. FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE

BACSO Béla (szerk.)

1991. *Szöveg és Interpretáció*, Cserépfalvi, Budapest

BAHTYIN Mihail Mihajlovics

1976. *A szó esztétikája*, Gondolat, Budapest

1986. *A beszéd és a valóság*, Gondolat, Budapest

BARTHES Roland

1996. *A szöveg öröme*, Osiris Kiadó, Budapest

1997. *S/Z*, Osiris Kiadó, Budapest

BIRNBAUM D. Marianna

1991. *Esterházy kalauz*, Magvető Kiadó, Budapest

BÓKAY Antal

163 lásd Bókay (1997) 345. o.

164 Mentem és kerestem egy illeszkedő jelenetet, hogy aztán megtörténjék velem.” Esterházy: *Termelési regény* 257. o.

165 Nyíri (1994) 41. o.

1997. *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Osiris Kiadó, Budapest
- BOLTER Jay David
1991. *Writing Space: The Computer, Hypertext and the History of Writing*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale, New Jersey
- CULLER Jonathan
1997. *Dekonstrukció*, Osiris Kiadó, Budapest
- DE MAN Paul
1994. *A trópusok retorikája (Nietzsche)*, in: Helikon 1994/1-2
- ECO Umberto
1996. *From Internet to Gutenberg*, A lecture presented by Umberto Eco at The Italian Academy for Advanced Studies in America
<http://www.hf.ntnu.no/anv/Finnbo/tekster/Eco/internet.htm>
- ESTREHÁZY Péter
1979. *Termelési-regény (kissregény)*, Magvető Kiadó, Budapest
1986. *Bevezetés a szépirodalomba*, Magvető kiadó, Budapest
- FOUCAULT Michel
1999. *Nyelv a végtelenhez*, Latin betűk, Debrecen
- GADAMER Hans-Georg
1984. *Igazság és módszer*, Gondolat, Budapest
- HAJNAL István
1993. *Technika, művelődés*, História Könyvtár, MTA Történettudományi Intézete, Budapest
1936. *Írásbeliség és fejlődés. A újkor története nem publikált kommunikációelméleti bevezetője*, in: Hajnal István kéziratos hagyatéka, MTAK Ms 5386/9 és Ms 5386/10
<http://www.uniworld.hu/egyetem/restricted/polfiz/cikk26.htm>
- HALÁSZ László
1985. *Vége a Gutenberg-galaxisnak?*, Gondolat, Budapest
- HEIDEGGER Martin
1994. *Költőien lakozik az ember*, T-Twins Kiadó/Pompei, Budapest/Szeged
- JAKOBSON Roman
1972. *Hang, jel, vers*, Gondolat, Budapest
- JENNY Laurent
1996. *A forma stratégiája* in: Helikon 1996/1-2.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő
1984. *A zavarbaejtő elbeszélés*, Kozmosz könyvek, Budapest
1994.² *A magyar irodalom története 1945-1991*, Argumentum Kiadó, Budapest
1996. *Beszédmód és horizont*, Argumentum, Budapest

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán

1998. *Hagyomány és kontextus*, Universitas Kiadó, Budapest

KOSSLYN Stephen M.

1994. *Image and Brain: The Resolution of Imagery Debate*, MIT University Press

LANDOW George P. (ed)

1994. *Hyper/Text/Theory*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London

LANDOW George P.

1992. *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London

LYOTARD, Jean-François

1993. *A posztmodern állapot*, Századvég Kiadó, Budapest

MAC CORMAC, Earl R.

1985. *A Cognitive Theory of Metaphor*, Bradford Books, MIT Press, Cambridge, Massachusetts

NIETZSCHE Friedrich

1989. *A történelem hasznáról és káráról*, Akadémiai Kiadó, Budapest

1994. *Az értékek átértékelése*, Holnap Kiadó, Budapest

NYÍRI Kristóf – SZÉCSI Gábor (szerk.)

1998. *Szóbeliség és írásbeliség*, Áron Kiadó, Budapest

NYÍRI Kristóf

1989. *Keresztút*, Kelenföld Kiadó, Budapest

1993. *Szövegszerkesztővel gondolkodva*, in: HÁY János (szerk.) *Lehetséges-e egyáltalán*, Atlantisz, Budapest, 1993

1994. *A hagyomány filozófiája*, T-Twins Kiadó és az MTA Könyvtár Lukács Archívuma

1995. *Hálózati és tudásegész*, in: *A század szellemi körképe*, Jelenkor Kiadó, Pécs

<http://www.phil-inst.hu/projects/szabad.egy/kmfil/kutatas/nyiri/forras.htm>

1996. *Bölcsészettudományok az írásbeliség után*, in.: *Világosság* 1996/6

<http://www.uniworld.hu/egyetem/filtort/irodalom/cikk05.htm>

1998a. *Poszt-literalitás mint a huszadik század filozófiájának forrása*

(Munkácsy Gyula 60. születésnapja alkalmából rendezett tudományos ülésen tartott előadás szövege.)

http://www.uniworld.hu/egyetem/wittgenstein/irodalom/iip_hn.htm

2000. *A virtuális egyetem filozófiájához*, in: *Liget*, 2000. február

http://www.phil-inst.hu/projects/szabad.egy/kmfil/kutatas/nyiri/ve_fil.htm

RICOEUR Paul

1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris kiadó, Budapest

SZEGEDY-MASZÁK Mihály

1995. *Minta a szőnyegen*, Balassi Kiadó, Budapest

THIENEMANN Tivadar

1985. *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pannónia Könyvek, a Baranya Megyei Könyvtár reprint kiadása, Pécs

WAHL Francois

1996. *A szöveg, mint produktivitás*, in Helikon 1996/1-2

ZOLNAI Béla

1957. *Nyelv és stílus*, Gondolat Kiadó, Budapest